

॥ श्री ॥

सुबोध-वैद्यक.

(पूर्वार्ध)

संपादक.

कै० आयुर्वेदमहोपाध्याय शंकर दाजी शास्त्री पदे.

प्रकाशक

रा. रा. यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित.

बुकसेलर, पुणे पेठ बुधवार.

सन् १९३४.

किमत आठ आणे.

LB:4:6

N14.1

M 656

A.G. No 339. R.N. 78

श्रीशंकर.

सुवोधवैद्यक.

पूर्वार्ध.

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम्
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्यात् संशमनक्रियाम् ॥
हारीतसंहितायां भगवानात्रेयः ।

संपादक

कै० आयुर्वेद महामहोपाध्याय,
शंकर दाजी शास्त्री पदे, चिकित्सक.

प्रकाशक

यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित, बुकसेलर,
बुधवार पेठ पुणे-सिटी.

मुद्रक.

अच्युत चिंतामण भट्ट.
पुणे “यशवंत” छापखाना.

आवृत्ति तिसरी.

सन् १९१३.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका.

रोगाचे नांव.	पृष्ठ.	रोगाचे नांव.	पृष्ठ.
परिभाषा	१	उन्मादरोग	२३
परीक्षाप्रकरण	४	उपदंश (गरमी)	२४
अजीर्णरोग	१	कर्णरोग	२८
अङ्गवृद्धि	२	कामला	३१
अतिसार	४	कासरोग (खोकला)	३२
अपस्मार	७	कुष्टरोग	३३
आम्लपित्त	८	कृमि (जंत)	३६
अरोचक	१०	गंडमाला	३७
अर्श (मूल्याधि)	११	गुत्तरोग	३९
अस्थिभंग	१४	प्रंथि व अर्दुद	४०
आनाह (मलबद्धरोग)	१५	ज्वर	४१
आमवात	„	सान्निपातज्वर	५१
उचकी	१७	तृष्णा	६१
उदररोग	१८	दाह	६२
उदावत	२२	देवी	„

LB:4:6

N 14.1

656

ह्या पुस्तकासंवंधानें सर्व हक्क पदे यांजकळून विकत घेऊन
प्रकाशकानें आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.

सुबोधवैद्यक—पूर्वाधीचा कोश.

वमन — ओकारी होण्याचे औषध.
रेचन — जुलाब होण्याचे औषध.
लंघन — उपवास
कल्क — औषध चटणीसारखे वांटून गोळा करणे.
पथ्य — प्रकृतीस सोसणारे पदार्थ.
अपथ्य — प्रकृतीस बाधा करणारे पदार्थ.
संप्राप्ति — रोगाची उत्पत्ती.
अडसंधि — ज्या जाग्यावर बदहोतात ते स्थान (वंक्षण)
अपानवायु—गुदाचे ठायी राहणारा वायु.
दीपन—अग्नि प्रदीप स करणारे.
गंगावती—भांवुडी.
कुलित्थ हुलगे.
चील—एक भाजी.

पकाशय—नाभीचा अधोभाग.
विपर्यास—व्यतिक्रम, उलट.
मयाळ—एक भाजी.
सुखोण्ण—सोसेल असें उधणे.
उद्वर्तन—अंगास उटणे लावणे.
कजली करणे—काजलासारखे बारीक खलणे.
चातुर्जात—दालचिनी, तमालपत्र, वेलची, नागकेशर.
कंचुकशाक—एक भाजी.
कालशाक—एक भाजी.
फालसा—एक फळ आहे.
रोहिषतृण—रोशेल गवत.
त्रायमाण—एक औषधी.

श्रीशंकर.

परिभाषा.

१. औषधीयुक्तायुक्तविचार.—सर्व कार्यात नूतन औषधांचीच योजना करावी. परंतु वावडिंग, पिंपळी, गूळ, धने, मध, तूप, हे सहा पदार्थ पुराणे (एका वर्षानंतरचे) असावेत. गुळवेल, कुड्याची साळ, अडुळसा, कोहळा, शतावरी, आस्कंद, कोरांटा, बडीशेप, चांदवेल ही नऊ औषधे सर्वकाळ ओलीच ध्यावी. ही ओली म्हणून दुप्पट घेऊन नयेत. इतर औषधे सुकीं व नवीं ध्यावीं, व हीं ओली असल्यास दुप्पट ध्यावीं. ज्या प्रयोगांत काळ सांगितला नाही तेथे प्रातःकाळ ध्यावा. ज्या औषधीचे अंग सांगितले नाही तिचे मूळ ध्यावें; व ज्या प्रयोगांत भाग सांगितला नाही तेथे समभाग ध्यावें. ज्या प्रयोगांत एक औषध दोन वेळ सांगितले असेल तेथे दुप्पट ध्यावें. चूर्ण, तेल, तूप आदिकरून खेहपदार्थ व अवलेह यांमध्ये बहुधा श्वेतचंदन योजावा. काढे व लेप यांत रक्तचंदन योजावा. एक वर्षानंतर औषधांचे तेज व त्यांचे गुण कमी होतात; त्यांत चूर्ण दोन महिन्यांनी हीनवीर्य होतें; तूपतेलादिक हीं चार महिन्यांनी हीनवीर्य होतात; औषधे व हलके पाक हे एका वर्षानंतर हीनवीर्य होतात; आसव आणि सोनें आदिकरून सर्व धांतूंची भर्से, रसायणे हीं जितकीं जुनीं होतात तितका गुण विशेष येतो तूप व मध हीं समान घेऊन नयेत; घेतलीं तर विषतुल्य होतात. शाका, जांभळेंव मध यांशीं दूध प्याले असतां तें सर्पासारखे मनुष्यास मारतें. फणसाचे गरे खाऊन त्यावर तांबूल भक्षिले असतां ते विषवत् मारितात. दूध काढल्यापासून दहा घटिका झाल्या असतां तें विरस होतें व तेंच दूध बीस घटिकानंतर विषासारखे होऊन प्राशन करणारास फार उपद्रव करितें. तापविलेले दूध बीस घटकांपर्यंत हितावह होतें. रात्रीचे दूध दिवसास पिऊ नये.

२. औषधी आणावयाचा प्रकार.—औषधी आणावयास प्रातःकाळी जावें. उत्तम जाग्यावरील वनस्पति पाहून तिचे मूळ अथवा

साल जें घेणे असेल तें ध्यावें. वारुळावरील, वाईट जाग्यावरील, जल-मय जाग्याच्या आश्रयेकरून असते ती, स्मशानांत होणारी, ज्या जागेवर तृण होत नाही त्या जाग्यावरची, चव्हाटचावरची, कीड लागलेली, अभीने जळालेली थंडीने करपलेली, अशा प्रकारची वनस्पति आणू नये. अधिन, कार्तिक या महिन्यांत सर्व औषधी रसभरित होतात, यास्तव सर्व कार्याकरितां त्या दोन महिन्यांत वनस्पति आणू ठेवाव्या. रेच होण्याविषयी व वांति होण्याविषयी, वैशाख व ज्येष्ठ या दोन महिन्यांत औषधी आणाव्या. ज्या वृक्षाचें मूळ मोठे आहे त्या वृक्षाच्या मुळाची साल ध्यावी. ज्या वनस्पतीचें मूळ लहान आहे तिचें मूळच ध्यावें.

३. स्वरसादि पांच प्रकारचे काढे.—स्वरस म्हणजे अंगरस, चांगली ओली वनस्पति आणून, त्याच वेळेस कुटून फडक्यांत घालून पिळून जो रस निघतो तो. दुसरा प्रकार.—सुकलेले औषध सोळा तोळे आणू चूर्ण करून, त्याचे दुप्पट पाणी मढक्यांत घालून त्यांत तें चूर्ण आठ प्रहर भिजत घालावें. नंतर दुसरे दिवशी कुसकरून तें पाणी प्यावें. तिसरा प्रकार.—सुकलेली वनस्पति आणू त्यांत आठपट पाणी घालून चवथा हिस्सा पाणी राहीपोवेतो काढा करून ध्यावा. तो अंगरस जड आहे, म्हणून घेणे तर २ तोळे ध्यावा. व रात्री भिजत घालून त्याचा सकाळी काढा केला असतां तो ४ तोळे ध्यावा. मध, साखर, गूळ, सर्व क्षार, जिरे, तूप, तेल व चूर्णादिक, हे अंगरसांत घालणे तर अर्धतोळा घालावे.

४. काढ्याचा प्रकार.—काढ्यांतील सर्व औषधे मिळून नित्य चार तोळे घेऊन कुटावी; त्यांत ६४ तोळे पाणी घालून मंदाभीने मढक्यांत अगर भांड्यांत शिजवावी. नंतर अष्टमांश म्हणजे आठ तोळे उरवून कोमट आहे तेंच काढा ध्यावा. लहान मुलास काढा ३ माशांपासून एक तोळ्यापर्यंत पाजावा. काढ्यांत दूध, तूप, गूळ, तेल, चूर्ण हे पदार्थ घालणे झाल्यास १० मासे घालावे.

५. चूर्ण.—शुक्र म्हणजे वाळलेले द्रव्य घेऊन कुटून गाळावें. त्यास चूर्ण म्हणतात. तें मोठचा मनुष्यास ६ माशांपासून १ तोळ्यापर्यंत व लहान मुलास १ माशांपासून ३ माशांपर्यंत द्यावें. चूर्णत गूळ समभाग घालावा. साखर दुप्पट घालावी. चूर्णादिक द्रव्याशीं चूर्ण चाटणे.

झाल्यास चूर्णाच्या दुप्पट वृतादिक असावें. एखाद्या चूर्णास निवाच्या रसाची वैरे भावना (पूट) देणे झाल्यास जितक्या द्रव्यानें तें सर्व चूर्ण भिजेल इतके द्रव्य असावें.

६. वटिका. [गोळ्या]—साखरेत करणे तर चूर्णाच्या चौपट साखरेचा पाक करून त्यांत चूर्ण टाकून कराव्या. गुळांत करणे तर दुप्पट गूळ ध्यावा. मध व गुग्गुळ यांत करणे तर ते समभाग घेऊन कराव्या.

७. फांट करावयाचा प्रकार.—४ तोळे औषध आणू चांगले कुटून ठेवावें. एका मढक्यांत १६ तोळे पाणी घालून, चांगले उष्ण झाल्यावर त्यांत तें औषध टाकून चांगले कढवून गाळून ध्यावें. हा फांट घेणे असेल तर ८ तोळे ध्यावा.

८. हिम करावयाचा प्रकार.—४ तोळे औषधी आणून कुटून मढक्यांत २४ तोळे पाणी घालून, त्यांत तें औषध मिळवून रात्री भिजत घालावें व सकाळी गाळून ध्यावें. याला हिम व शीतकषाय म्हणतात. त्याचे प्यावयाचे मान फांटासारखेच जाणावें.

९. कल्काचा प्रकार.—ओले औषध आणू चटणीसारखे बारीक वांटावें व लुके असल्यास पाणी घालून वाटावें. त्याचे ध्यावयाचे मान १० मासे. कल्कांत मध, तूप, तेल हीं घालणे तर कल्काचे दुप्पट घालावी. साखर समान घालावी. दूध, पाणी इत्यादि पातळ पदार्थ चौपट घालावे.

१० औषधसेवनकाळ.—काढे, अंगरस, चूर्ण वैरे प्रातःकाळी; असुचि व अग्निमांद्य असतां भोजनावरोवर; स्वरभंगास रात्री भोजनांत; धातुपुष्टीस प्रातःकाळी व अस्तमानीं भोजनानंतर; कर्णात तैलादिक घालावयाचे तें रात्री निजतेवेळी. काढे, चूर्ण, रसायने वैरे औषधे देण्याची ती ३, ७, १४, २१ किंवा ४२ दिवसपर्यंत. एक अधवा दोहीं सांज काढा अधवा निकाढा देणे. त्याचा चांगला विचार करून व रोगाचे मान चांगले ध्यानांत आणू त्याप्रमाणे चालू करावें.

परीक्षाप्रकरण.

१. नाडीपरीक्षा—तैलभ्यंग केलेला, स्नान व भोजन केलेला, क्षुधा व तृष्णा यांनी पीडित असा जो मनुष्य त्याची नाडी पाहिली असतां यथार्थ समजत नाही. प्रातःकाळी उठून घटकाभर स्वस्थ बसलेला पुरुष अगर स्त्री यांची नाडी पाहावी म्हणजे चांगली समजते. पुरुषाचा उजवा हात व स्त्रीचा डावा हात लांब सरळ करून आंगठ्याचे मुळाशी तर्जनी, मध्यमा, अनामिका हीं तीन बोटे ठेवून वात, पित्त, कफ हे दोष अनुकमाने जाणावे. तशीच पायाचे मुळाशीही नाडी पहावी. प्रातःकाळी १० घटिकापर्यंत कफनाडी, मध्याह्नी १० घटिकापर्यंत पित्तनाडी व सायंकाळी १० घटिकापर्यंत वातनाडी, याप्रमाणे रात्रीचीही नाडी जाणावी.

नाडीचे गतीची लक्षणे—वांकडी व सर्प आणि जळू यांचे चाली-सारखी चालते ती वातनाडी. त्वरेने, वेढूक, कावळा व कुलिंग [चिमणा] यांचेसारखी चालते ती पित्तनाडी. सन्त्रिपातदोषाची नाडी लावापक्षी व तिचिरपक्षी यांचेसारखी चालते. द्विदोषाचा कोप झाला असतां नाडी हळू हळू चालून फिरून लागलीच झरझर चालूलागते. जी नाडी स्वस्थानापासून सुटली ती, व राहून राहून चालते ती व फार क्षीण आणि फार थंड झाली ती, अशा चारी प्रकारच्या नाड्या रोग्याचे प्राणाचा नाश करितात. सामान्य ज्वराचा कोप झाला असतां, नाडी उप्पन असून मोळ्या वेगाने चालते; व स्थियांदिकांवर इच्छा होऊन त्यांचा लाभ झाला असतां, व क्रोध आला असतां नाडी मोळ्या वेगाने चालते. चिंता आणि भय हीं प्राप्त झाली असतां नाडी क्षीण होते. मंदाग्नि व धातुक्षीण अशा मनुष्याची नाडी फार मंद होते. रक्ताचे कोपाने नाडी व्याप्त असतां थोडी थोडी उप्पन असून पाषणासारखी जड होते. आवेश युक्त असतांही फार जड होते. गर्भिणीची नाडी गंभीर, पुष्ट व हलकी अशी चालते. तृष्णात, निजलेला, आलस्ययुक्त, सुखी, निजून उठलेला त्याची, व जो कांही एक मनांत कार्याची योजना करणारा त्याची स्थिर चालते. मलमूत्राने व्याप्त झाली असतां ज्वरप्रमाणे चालते. लोभ व मद हे उत्पन्न झाले असतां किंचित् चंचल

चालते. चोराची नाडी कांहीं तीव्र व कांहीं मंद अशी चालते. उद्योगी मार्ग चालून श्रम पावलेला जो मनुष्य त्याची नाडी उप्पन व चंचल चालते.

अजीर्णनाडी.—कावळा व हंस यांच्या चालीसारखी व अभ्र म्हणजे आभाळ चालते तशी व निजलेल्या मनुष्यासारखी आणि कांहीं कफाचे नाडीसारखी चालते.

भूतनाडी.—कनिष्ठिकेची नाडी चालत असतां भूतोपद्रव जाणावा. अनामिकेची नाडी चालत असतां कुलदेवतेचा क्षोभ जाणावा. तळहात-मुळाची नाडी चालत असतां जलदेवतेचा क्षोभ जाणावा. मध्यमेची नाडी चालत असतां संबंधिकनाडी जाणावी.

उत्तम प्रकृतीची नाडी.—ज्याचा जठराग्नि प्रदीप आहे त्याची नाडी हलकी आणि वेगाने चालते. स्वस्थ मनुष्याची नाडी स्थिर असून प्रबल अशी असते; व जो क्षुरेने व्याप्त झाला त्याची नाडी चंचल चालते, व भोजनाने तृप्त झाला त्याची नाडी निश्चल असते.

असाध्यसन्निपातनाडी.—तुटत तुटत अतित्वरेने काष्ठाप्रमाणे कठिण आणि स्थिर व वांकडी व क्षणांत हळू व क्षणांत सत्वर व अति उप्पन व मोठा वेग असून ज्वराने व्याप्त व लावा, तिचिर, पिंगळा यांच्या गतीसारखी व गुंतत चालून स्थान सोडून ब्रमते, क्षणांत स्थानावर येते, याप्रमाणे सन्त्रिपाताची नाडी जाणावी. जी नाडी राहून राहून चालते व अति तीव्र आणि थंड झाली व कोपरापावेतों गेली ती नाडी अंतीची जाणावी. तशीच तर्जनीची नाडी चालूल लागली असतां तीही अंतीची जाणावी. नाडी स्वस्थानीं ब्रमत असतां चक्रासारखी ब्रमते व भयाचे नाडीप्रमाणे चालते व क्षणांत अति सूक्ष्म वाहते ती असाध्य जाणावी. जर दोनप्रदर्ही ज्वरयुक्त आणि अग्नितुल्य अशी नाडी चालूल लागली किंवा गति सोडून ती अति त्वरेने चालली तर रोगी एका दिवसांत मरेल. ज्याची नाडी डमरूसारखी चालूल लागली तो चवथे दिवशी मरेल. ज्याचे नाडीने स्थान सोडिलें तो ३ दिवसांनी मरेल. जर नाडी उप्पन आणि शरीर निस्तेज असून थंड अथवा बहुत ज्वर व शरीर क्षीण व नाडीची गति मंद असेल तर रोगी २ दिवसांनी मरेल. याप्रमाणे नाडी परीक्षा जाणावी.

२. मूत्रपरीक्षा.—कांचेच्या अथवा कांशाच्या पात्रांत पहांटेस रोग्याचें मूत्र, पहिली व शेवटली धार टाकून मध्यलेंच धरावें. त्यांत तेलाचा बिंदु गवताच्या काडीने टाकावा. बिंदु टाकतांच पसरला तर साध्य, बिंदु तसाच राहिला तर कष्टसाध्य, तसाच तळास जाऊन वर आला व छिद्र दिसलें, किंवा मूत्र काळे, तांबूस, अथवा बिंदु तळास जाऊन वसला, किंवा बिंदु पसरून मूत्रावरोवर मिळून गेला तर रोगी असाध्य जाणावा. वाताधिक्यांत बिंदु टाकतांच पसरतो, व मूत्र पीतवर्ण व उष्ण असते. कपाधिक्यांत मूत्र पांढरें दिसते. सन्निपाताचें मिश्रवर्ण. धातु व इंद्रियरोग यांचे तेलासारखें. त्रिदोषाचे काळसर व मिश्रवर्ण असते. तेलबिंदु टाकतांच मनुष्य, सर्प, वानर, बिंचु व मांजर यांच्यासारखी आकृति झाली, किंवा दक्षिण, अम्रेय, नैऋत्य, वायव्य व ईशान्य या दिशेकडे बिंदु वाढल्यास रोगी असाध्य जाणावा. पूर्व, पश्चिम व उत्तर या दिशेकडे बिंदु वाढला, तर रोगी वांचेल. पश्चिम दिशेस बिंदु वाढून सर्पाकृति झाली तर उदररोग जाणावा. मूत्र, तुपाच्या कण्यासारखें झाले असतां जलदोर जाणावें.

३. मलपरीक्षा.—वायूचा कोप झाला असतां मल फेनयुक्त, रुक्ष व धूम्रवर्ण व ज्याच्या शितड्या म्हणजे चोथापाणी असा असतो. पित्ताचा कोप झाला असतां हिरवट, पिंवळा, गंभियुक्त, शिथिल, उष्ण असा असतो. कफाचा कोप झाला असतां श्वेतवर्ण व कांहीं शुष्क आणि कांहीं आर्द्ध व स्थिर असा असतो. वातकफाचा आर्द्ध व इयामवर्ण, बुळबुळित शितड्यांनी युक्त असा असतो. वातपित्ताचा पिंवळट, काळसर, आर्द्ध व आंत गुठळ्या असा असतो. पित्तकफाचा पिंवळट, पांडुरवर्ण, असतो. त्रिदोषाचा श्वेत, पिंवळा, काळसर, शिथिल व आंत गुठळ्या असा असतो. अजीर्णाचा दुर्गंभियुक्त असून शिथिल असतो. जीर्णजवराचा शितड्यायुक्त. जलोदराचा मोठा दुर्गंभि व श्वेतवर्ण. क्षयाचा इयामवर्ण. रक्तकोपाचा पातळ व रक्तवर्ण. प्राणांतीचा दुर्गंभि व तांबून असून किंचित् श्वेतवर्ण व मांसासारखा आणि इयामवर्ण असा असतो.

४. जिव्हापरीक्षा.—वायूचा कोप असतां जिव्हा खरखरीत, फुटलेली व पिंवळट असते. पित्ताची आरक्त असून त्यांतच किंचित् इयामता

असते. कफाची श्वेतवर्ण, आर्द्ध व बुळबुळित असते. त्रिदोषाची काळी, काटे आलेली व शुष्क असते. अरुचि व अतिसाराची मधुरवर्ण. प्रमेह व संग्रहणी यांची धूम्रवर्ण, उष्ण व कपिशवर्ण. विस्फोट रोगाची खरखरीत कांच्यासारखी असून आंतून पाणी गळतें. मरणकाळाची खरखरीत असून आंत ओढलेली, फेसयुक्त, कठीण, लांकडासारखी, चलनवलनराहित अशी असते.

५. नेत्रपरीक्षा.—वायूचा कोप असतां डोळे निस्तेज, धूम्रवर्ण, दाहयुक्त, चंचल व उग्र असतात. पित्ताचे पिंवळे. तांबूसवर्ण, दाहयुक्त व दिवा पाहण्यास असमर्थ. कफाचे पांढरे, निस्तेज, सावयुक्त व चिकट. त्रिदोषाचे लाल असून किंचित् काळे व थिजल्याप्रमाणे दिसतात. ज्याचा एक डोळा थिजल्यासारखा असून बटारलेला उघडा असतो व दुसरा मिटलेला, तो रोगी एक प्रहरांत मरेल. डोळ्यांतील बाहुली ब्रमिष्ट होऊन नेत्र थिजल्यासारखे दिसतात तो रोगी एक दिवसांत मरेल.

६. रूपपरीक्षा.—प्रातःकाळी रोग्याजवळ जाऊन त्यांचे रूप पहावें, तें तेजोहीन, विचित्र व शामवर्ण असलें तर तो व्याधि वातजन्य जाणावा. पीतवर्ण, कलाहीन मुख व किंचित् सुजार असलें तर पित्तप्रकोप जाणावा. कलाहीन मुख असून तेलस दिसते व डोळे विलक्षण चिकटलेले अशा लक्षणांने कफप्रकोप जाणावा; व डोळ्यांने पाहिले असतां जसे रोग स्पष्ट दिसतील तशीं नावें ठेवावी. प्याहा, कावीळ, ग्रंथी, नळवायु, वायगोळा, डबा, जंतु व कठोरगुळ्य हे रोग हातानें दावून पाहून अमुक रोग आहे असा निश्चय करावा.

७. शब्दपरीक्षा—वायूचा कोप असतां कंठांतून शब्द निघतो तो सौम्य म्हणजे हलका निघतो. पित्ताचा कोप असतां शब्द स्पष्ट निघतो. कफाचा कोप असतां शब्द जड व घर्घरयुक्त निघतो. द्विदोषाचा व त्रिदोषाचा कोप असतां शब्द, द्विदोषांचे व त्रिदोषांचे लक्षणांनी युक्त असतो असें जाणावें.

८. स्पर्शपरीक्षा.—वायूचा कोप असतां शरीराचा स्पर्श, साग व पळस यांच्या पानासारखा खरखरीत असून शीतल असतो. पित्ताचा कोप असतां स्पर्श उष्ण असतो. कफाचा कोप असतां शीतल असून आर्द्ध असतो. द्विदोषांचा व त्रिदोषांचा कोप असतां द्विदोषांचा व त्रिदो-

पांच्या लक्षणार्दे युक्त असतो. ज्याच्या शरीराचा स्पर्श क्षणांत शीत व क्षणांत अति तस रोगेकरून व्यास असा आहे, तो रोगी असाध्य जाणावा.

९. साध्यलक्षण.—मुख तेजस्वी, नाडी सम, स्वर चांगला, मस्तकास कंदू, चिंतारहीत मन, अग्नि प्रदीप, सुगंधी पदार्थाची इच्छा, शिंका येणे, हीं लक्षणे असतां रोगी निःसंशय वांचेल.

१०. असाध्यलक्षण.—तीक्ष्ण ज्वर, बडवड करणे, ढोळे व नसें लाल अथवा पांढरी, हात पाय थंड, मुख निस्तेज, कंठावरोघ, उचकी, शरीर भयंकर, मूर्छा, व ब्रह्म हीं लक्षणे असतां रोगी असाध्य जाणावा. ज्याचें नाक वांकडे झाले व नाकाचे सूर बंद होऊन तोंडांतून पाणी चालले, तर तो एक दिवसाने मरेल. ज्याच्या डाव्या हाताची नाडी चालतां चालतां तुटते व डावा सूर अगदीच बंद होतो तो तात्काळ मरेल.

श्रीशंकर.

सुबोध वैद्यक.

(पूर्वार्ध.)

१. अजीर्णरोग.

कारण—फार पाणी पिणे, अकाळी भोजन करणे, मलमूत्रादिकांचा अवरोघ करणे, निद्रेचा नियम नसणे, थोडे किंवा फार खाणे, व अपक, जड, शुष्क, थंड, केश वगैरे पदार्थ मिसळलेले, दृष्टाळलेले, अशुद्ध, न आवडणारे, अथवा शिळे, इत्यादि अन्नादिकांचे सेवन करणे, क्षुधा लागली असतां त्या वेळी न जेवणे, इत्यादि कारणांनी अजीर्णरोग उत्पन्न होतो. याचीं साधारण लक्षणे—शूल, पोटफुगी, देंकर, शरीरास जडपणा, अनेक प्रकारच्या वायुच्या वेदना, ज्वर, मल आणि वायु यांचा अवघंभ. यावर उपचार—(१) कोणतेही औषध देण्यापूर्वी वमन आणि रेचन घावें, लंघन करावें व हिंगाष्टक चूर्ण घावें. (२) पिकलेल्या अननसाचे बारीक बारीक तुकडे करून, त्यांत मिरे व सैंधव यांची पूड घालून घावें. (३) निंबू मधोमध चिरून, त्याच्या दोन्ही फांकीत पादेलोण, सैंधव, सुंठ व थोडा हिंग भरून निखाऱ्यावर ठेवावें, व चांगले पक झाले म्हणजे खाली उतरून निवास्यावर चोखावें. (४) पिंपळी, सैंधव, बाळहिरडे व सुंठ यांचे चूर्ण ऊन पाण्याशी घावें. (५) हरबऱ्याची आंब ताकांत, पाण्यांत किंवा साखरेत घालूप घावी. (६) सुंठ-गूळ अथवा सुंठ-साखर घावी. (७) पिंपळी व गूळ खावा. (८) भोजनापूर्वी आव्याच्या रसांत निवाचा रस व सैंधव, हीं घालून तें प्राशन करावें. म्हणजे अजीर्ण दूर होऊन अग्नि प्रदीप होतो. आणि वायु, कफ, मलबद्धता, आमवात यांचा नाश होतो. (९) लवंगा व बाळहिरडे यांचा काढा, सैंधव घालून घावा. म्हणजे सूक्ष्म रेच होऊन अजीर्णाचा

नाश होईल. (१०) मुक्याच्या कंदाचे पातळ कापे करून, त्यांवर मीठ घालून, जोराने मळून कांही वेळ तसेच ठेवावें. नंतर पुनः जोराने मळून त्यांतील पाणी पिळून टाकून, ते कापे चावून खावे; म्हणजे अजीर्ण तात्काळ नाहीसें होतें. (११) बाळहिरडे, सैधव व सुंठ, यांचा कल्क करून प्यावा. (१२) धने व सुंठ यांचा काढा यावा; म्हणजे अजीर्ण, आम, शूल व ज्वर यांचा नाश होतो. (१३) सैधव, पादेलोण, जवखार, औंवा, हिरडा, पिंपळी, सुंठ, मिरे, हिंग भाजलेला, वावडिंग यांच्या वस्त्रागाळ चूर्णास गाईचे तूप लावून, तें ४ मासे चूर्ण भोजनसमयी प्रथम पांच घासां-बरोबर खावें; म्हणजे अजीर्ण, वात, गुदवात, गुलमवात, वातप्रमेह, विषमवात, विषूचिका (मोडशी), कावीळ, पांडु, दमा, खोकला, यांचा नाश करील. (१४) चित्रक, औंवा, सैधव, सुंठ व मिरे यांचे चूर्ण ताकाशी ७ दिवस ध्यावें; म्हणजे अजीर्ण व मूळव्याधि यांचा नाश होतो. (१५) सुंठ ५ भाग, पिंपळी ४ भाग, अजमोदा ३ भाग, औंवा २ भाग, बाळहिरडे १६ भाग, यांचे चूर्ण करून ध्यावें; म्हणजे अजीर्ण, आम, गुलम आणि मलावष्टुभ यांचा नाश होतो. पथ्य—अग्रीला प्रदीप करणारे व हळके असे पदार्थ, जुने मूग, तांबडे तांदूळ, चुका, चाकवत, कौवळा मुळा, लसूण, जुना कोहळा, शेवगा, पडवळ, वांगे, आंबळे, नारिंग, दार्ढिव, निंबू, मध, लोणी, तूप, ताक, मीठ, दहीं, हिंग, आळे, औंवा, मेथी, धने, तांबूळ, उप्पोदक, कडू, तिखट, आंबट, असे रस, इत्यादिकांचे सेवन करावें. अपथ्य—मल, मूत्र व वायु यांचा अवरोध, फार खाणे, जागरण, मिष्ठान, शिंबी थान्ये, जांबूळ अळू, जड पदार्थ, विसूळ अन-पान इत्यादि वर्जये.

२. अंडवृद्धि.

कारण—वायूला कुपित करणारे असे आहार केल्यामुळे, शीतो-दकांत बुडी मारून खान केल्याने मूत्रादिकांच्या प्राप्त ज्ञालेल्या वेगामुळे व अंगावर बहुत भार वेणे, फार मार्ग चालणे, चढउतर करीतांना अवघड जागेचे शिरेला उपद्रव होऊन ती सरली असतां, व बलवंताशीं अंगयुद्ध केले असतां, अति स्त्रीसंग, इत्यादि कारणांनी हा रोग होतो. ज्या प्रदेशामध्ये पाणी चांगले नसून हवा

वाईट व कॉर्डट असते त्या प्रदेशांत या रोगाचा प्रादुर्भाव फार होतो. संप्राप्ति—वायू कांही कारणांनी कुपित होऊन सूज, शूल, यांना उत्पन्न करीत अधोभागी होऊन, अडसंधीच्या द्वाराने वृषणांत जाऊन वृषणवाहिनी ज्या शिरा, त्यांस दूषित करून, वृषणांतील गोळ्या व कोश म्हणजे त्यांजवरची त्वचा, यांची वृद्धि करितो; त्या रोगास वृद्धि असे म्हणतात. अत्रवृद्धि वर्गे या रोगाचीच नावें आहेत. उपचार—(१) पावाच्या अंगठ्यास कळ लागे अशा आंगठ्या गच्च वसवाढ्या. (२) वृषणवर एरंडेल नित्य जिरवावें. (३) एरंडेलांत बाळहिरडच्यांचे चूर्ण घालून पोटांत यावें. (४) दूध व एरंडेल एकत्र करून एक महिनापर्यंत यावें. (५) दारुहलदीचे चूर्ण गोमूत्रांत दीड दोन मासे यावें. (६) रास्ता, गुळ-वेल, चिकणा, ज्येष्ठमध, गोखरु व एरंडमूळ, यांच्या काढ्यांत एरंडेल घालून यावें. (७) लघु, कंबडळीच्या मुळांचे चूर्ण करून, एरंडेलांत खलून लावावें, व तें चूर्ण गाईच्या दुधांतून ध्यावें; म्हणजे तीन दिवसांत रोग बरा होतो. (८) वेळंड व मोहन्या एकत्र करून वांदून लेप यावा. (९) तंबाखूचे पान नुसरें अगर शिलारस लावून बांधावें. फार रवरव ज्ञाल्यास सोडावें. (१०) उंडीणीच्या ज्ञाडाची अंतर्साल बारीक कूदून बाढलेल्या शिरेवर वसवून सतत तीन दिवस पट्टा बांधावा म्हणजे गुण कळून लागतो; नंतर निखालस गुण येईपर्यंत हा पट्टा १० दिवस बांधावा. (११) उंची तपकीर व कळीचा ओला चुना एकत्र करून अगर गोमूत्रांत लेप करावा व सोसवेल तितका शेक यावा. म्हणजे वांती होऊन शिरेतील पाणी पडेल. नंतर उंडीणीच्या अंतर्सालीचे चूर्ण वसवून सतत तीन दिवस पट्टा बांधावा (१२) विवा व हळकुंड एकत्र उगाळून त्याचा लेप करावा व गोंवरीच्या विस्तवाने शेकावें. (१३) वांगांचे मूळ उगाळून लेप यावा. (१४) त्रिफळा (हिरडा, वेहडा, आंबळकठी) दुधांत यावा. (१५) नांदरुखीच्या पाल्याचा व काळ्या तुळशीच्या पाल्याचा रस काढून त्या रसांत तितकेचे तूप घालावें व अग्रीवर ठेवून सर्व रस आटवून तूप शेप उरवावें. याप्रमाणे २१ पुटे देऊन तूप तयार करावें. हें दिवसांतून, चार पांच वेळ चोकून जिरवावें. व जुनी वीट, काळा दगड अगर कौल तापवून, फडक्यांत गुंडाळून

सोसवेल तितका शेक यावा. या उपायाने वृद्धीतील तिडका त्वरित बंद होतात. (१६) लाजाळूचा पाला वांटून ऊन करून वांधावा. (१७) गाईच्या तुपांत सैधव घालून वृषणावर वारंवार लेप करीत जावा. (१८) बिन्याच्या झाडाचा पाला थोडासा चेंचून, त्यांत थोडी हळद टांकून, ऊन करावा व तो वृषणावर या कृतीने ७ दिवस बांधीत जावा. पथ्य—तांदूळ, गहू, मूग, वाटाणे, तूप, दूध, पडवळ, लसूण, शेवगा. अपथ्य—दही, उडीद, वाईट अन्न, फार जेवणे, उपवास, जडान्न, वेगावरोध, मिष्ठान व मैथुन.

३. अतिसार. (हगवण.)

कारण—प्रमाणपेक्षां अधिक खाणे, जड पदार्थांचे सेवन करणे, अतिस्थिर्ग, अतितीक्षण, अतिरुक्ष, अत्यंत पातळ, असे पदार्थ खाणे; विरुद्धाशन अन्न जीर्ण झालें नसतां त्याजवर पुनः भोजन करणे; अपक अन्न खाणे; अतिमयपान करणे; दुष्टजल व प्रकृतीस मानत नाहीत अशा पदार्थांचे भक्षण; मलमूत्रांचा अवरोध करणे; व जंतांचा कोप इत्यादि कारणांनी अतिसार उत्पन्न होतो. लक्षणे—हृदय, नाभि, गुद, ऊर, कुक्षि यांना व्यथा होणे; हातपाय गळणे; अपानवायूचा व मलाचा अवरोध होणे; पोट फुगणे; अन्न चांगले पचन न होणे; इत्यादि लक्षणे होतात. ज्या अतिसारांत आंव पडते, त्यास आमातिसार व ज्या अतिसारांत रक्त पडते त्यास रक्तातिसार म्हणतात. उपद्रव—वांति, मूर्छा, उचकी, सूज शूल, दमा, खोकला, अन्नद्रेष, हे उपद्रव संपूर्ण झाले असतां हा अतिसार असाध्य होतो. आमातिसारावर उपचार—कोणत्याही अतिसारावर उपचार करणे झाल्यास प्रथम आम पक झाला आहे की नाही याची चौकशी करून, आम पक झाला असल्यास दोषाप्रमाणे चिकित्सा करावी. [१] प्रथम बाळहिरडे व पिंपळी, यांचे चूर्ण उष्णोदकांत यावे. किंवा आवेचा झाडा होण्याकरितां एरंडेल अथवा तूप उष्णोदकांत यावे. [२] सुंठीचे चूर्ण करून त्यांत थोडेसे तूप वालून गोळा करावा व त्यांस एरंडाची पाने गुंडाळून वर शेणमारीने लिंपून नंतर कुपाच्यांत भाजावे. माती जळू लागली म्हणजे बाहेर काढून, आंतील औषध काढून ध्यावे. व ते सास्वेवरोवर अथवा गुळावरोवर तीन

माशांपासून सहा मासेपर्यंत घावे. म्हणजे आमातिसार बंद होऊन जठराग्नि प्रदीप होतो. [३] सुंठ, गूळ व तूप यांची गोळी करून घावी; म्हणजे आंवेचे पाणी होऊन जठराग्नि प्रदीप होतो. [४] कोवळे वाळुकाच्या आंगावरोवर फांका करून, त्यांत सैधव व थोडासा हिंग भरून, एरंडाच्या पानांत गुंडाळून कुंपाच्यांत भाजून ते कोमट आहे तोंच खावे; त्याने आंवेचे पाणी होऊन आमातिसार बंद होतो. [५] सुंठ, बडीशोप व खसखस अथवा सुंठ व बडीशोप, हीं तुपांत परतून बारीक कुटावी, व त्याची फक्की घेत जावी. [६] घने व सुंठ यांचा काढा ध्यावा. [७] सुंठ, अतिविष, हिंग भाजलेला, नागरमोथे, इंद्रजव, व चित्रक यांचे चूर्ण करून चूर्णाच्या चौपट उष्णोदकांत ध्यावे. [८] बाळहरीतकी, अतिविष, सैधव, पादेलोण, वेखंड, भाजलेला हिंग, यांचे चूर्ण उष्णोदकाशी ध्यावे. [९] सुरणाचा कांदा बाळवून चूर्ण करावे व व तुपांत तळून घावे. [१०] जायफळ, सुंठ, राळ, मायफळ व खजूर हीं प्रत्येकी सहा सहा मासे घेऊन चूर्ण करावे व त्या चूर्णाच्या वजनाइतकी त्यांत रानशेणीची राख मिळवून, तांदुलाच्या धुवणाशीं प्रतिवेळी दीड मासा याप्रमाणे प्रत्यही दोन वेळदिले असतां जीर्णतिसार, आमातिसार व शूल हे दूर होतात. [११] लसणीची कळी उभी चिरून, त्यांत उडदाचे दाण्याइतकी अफू भरावी व निखायावर भाजून खावी. म्हणजे अमातिसार त्वरित दूर होतो. रक्तातिसारावर—[१] जांभूळ, आंबा, आंवळी यांच्या पानांचा अंगरस काढून त्यांत मध, तूप व दूध घालून घेतला असतां महान् रक्तातिसार जातो. [२] लसूण ४ तोळे व थोडीशी रुईचीं कोंवळी पाने एकत्र वांटून त्यांचा रस ऊन करून ३ दिवस घावा. [३] बेलफळ जरा फोडून भाजावे व त्याच्या गरांत गूळ घालून वांटून ऊन पाण्यांत सरवत करून पिण्यास घावे. [४] कांदा बारीक चिरून चार पांच वेळ धुवून टाकावा व तो गडेदार चक्कादल्लावरोवर खाण्यास घावा. [५] गाईच्या लोण्यांत तिळांची पूड मिश्र करून उंवराच्या पानावरील फोड ५ व खडीसाखर घालून घावे. [६] कुडेसाळ, अतिविष, बेलकाचरी, वाळा, नागरमोथे यांचा काढा घावा. [७] डाळिंबसाळ, कुडेसाळ, बाळवेल, यांचा काढा मध घालून

द्यावा. [८] तांडुळाचे धुवणांत उतम चंदन उगाळून त्यांत मध व साखर घालून द्यावें; म्हणजे रक्तातिसार दाह, शोष व मोह हीं दूर होतात. [९] बाळबेलाचे चूर्ण गुलाबरोबर द्यावें; म्हणजे रक्तातिसार, पोटशूल, आमशूल हे दूर होतात. [१०] आंब्याची कोय ताकांत अथवा धुवणांत उगाळून द्यावी. [११] शतावरीचा रस साखर घालून द्यावा. सर्वातिसारावर उपचार— (१) अफू व केशर समभाग घेऊन खलून अर्ध गुंज प्रमाण गोळ्या करावा. व एक गोळी मधाबरोबर द्यावी. (२) निंबू कापून आंत राळ भरून ऊन करून द्यावें. (३) कांद्याच्या रसांत अफू मिळवून द्यावी. (४) निष्कंटक थोर वाभळीच्या पानांचा अथवा सालीचा रस किंवा टेंटूच्या सालीचा रस अथवा कुड्याच्या सालीचा रस, यांतून कोणताही अंगरस घेतला असतां सर्व अतिसार दूर होतात. (५) अजमोदा, मोचरस (काटे सांवरीचा चीक), सुंठ, धायटीचीं फुले यांचे चूर्ण, बुसळलेल्या गाईच्या दद्यांत द्यावें. म्हणजे मोठाही अतिसार बंद होतो. (६) बाळा, काळा वाळा, नागरमोथे, धने, भंजिष्ठ, वाळबेल, धायटीचीं फुले, लोप्र व सुंठ यांचा काढा द्यावा. (७) कोवळे बेलफळ व आंब्यांची कोय, यांचा काढा अथवा बेलफळाचा गीर व कौईतला मगज, साखर व मध घालून द्यावा. (८) आंब्याची अंतर्साल अथवा कोय, दद्यांत वांटून द्यावी. म्हणजे दाह व अतिसार दूर होतात. (९) जायफळ अफू व खारीक हीं समभाग घेऊन, नागवेलीच्या रसांत खलून बालप्रमाण गोळी, अतपाव ताकाशी द्यावी. (१०) अंकोलाच्या मुळीची साल, तांडुळाच्या धुवणाशीं उगाळून द्यावी, म्हणजे दुर्वरही अतिसाराचा नाश होतो. (११) वडाच्या पारंड्या तांडुळाच्या धुवणांत वांटाच्या व त्यांत ताक घालून त्या द्यावा. (१२) राळ, साखरेत घालून द्यावी. (१३) पहाडमूळ दद्यांत वांटून द्यावें. (१४) अफू भाजून ती द्यावी. (१५) कायफळ मधांत उगाळून द्यावें. (१६) सोळा तोळे कुड्याची साल, तांडुळाच्या धुवणांत वांटून गोळा करावा. मग तो जांभळीच्या पानांनी गुंडाळून त्यास मुताने बांधून, वरती गळ्याचे पिठाचा लेप करून त्यावर मातीचा लेप करावा. नंतर त्या

गोळ्याच्या खालवर गोंवऱ्या घालून गोळ्याची माती तांबडी होईपर्यंत अग्नि द्यावा. मग गोळा बाहेर काढून पांवे व माती दूर करून, पिकून रस काढून तो थंड ज्ञाल्यावर, तो, मध मिळवून प्यावा. या कृतीस पुटपाक असे म्हणतात. (१७) टेंटूच्या सालीचा पुटपाकाने रस काढून त्यांत मध व मोचरसाचे चूर्ण घालून द्यावें. (१८) पक डाळिंवाचा पुटपाकाने रस काढून मध घालून द्यावा. (१९) जिरे, भांग, बेलफळाचा मगज व अफू, हीं समभाग, दद्याचे निवळीत खलून वालप्रमाण गोळी मधेशीं द्यावी. (२०) आंद्रेकुटजावलेह—कुड्याच्या मुळाची साल ओली, एक तुळा (४०० तोळे) प्रमाण घालून, चवर्थाई पाणी राहींतोंपर्यंत काढा करून गाळून, नंतर लाजाळू, धायटीफळ, कोवळे बेलफळ, पहाडमूळ, मोचरस, नागरमोथे व अतिविष, हीं सात औषधे पल (४ तोळे) प्रमाण घेऊन चूर्ण करून, त्या काढचांत टाळून फिरून, लोखंडाचे पळीला लेप लागे असा कढवून घड करावा. मग हा लेह पाण्यांत अथवा शेळीचे दुधांत द्यावा; तेणेकरून, वेदनायुक्त व नीलपिचादिक नानाप्रकारचे वर्ण ज्या अतिसारमध्ये आहेत व घोररूप, असे संपूर्ण अतिसार दूर होतात. व सिंधियांस कोणत्याही प्रकारची धुपणी लागते ती व संपूर्ण मूळव्याधि व प्रवाहिकारोग म्हणून अतिसाराचा भेद आहे तो, हे सारे रोग दूर होतात. पथ्य—वांति, लंघन, निद्रा, जुने तांडूळ, मसुरा, तुरी, तूप, मध, दहीं, तेल, दुध, ताक, लोणी, केळफळ, जांभूळ, आळे, कवठ, बोर, दीपन व लघु, असे अन्न व पेय पदार्थ. अपथ्य—मैथून, मलमूत्रावरोध, गहूं, उडीद, जव, चाकवत, वाल, आंवा, दुधिया भोंपळा, गुळ, पालेभाज्या, तांबडा भोंपळा, जड व सिंधिअसे भोजन, व्यायाम, विडा, कांकडी, मीठ व आंबट पदार्थ.

४ अपस्मार. (फेंपरे, घुरे, मिरगी.)

स्वरूप—वातादि दोष दुष्ट होऊन डोळ्यांपुढे आंघेरी येऊन स्मृतिरूप ज्ञान व अनुभवजन्य ज्ञान नष्ट होतें. नेत्र व हातपाय हे विकल होतात. हृदयास कंप, अंगास घास ३० लक्षणे होतात. याचा कोप कधीं दहा दिवसांनी, कधीं पंधरा दिवसांनी, किंवा महिन्याच्या महि-

न्यास दोषसंचय होऊन होतो. उपचार—(१) निवडुंगाच्या पानास रुईच्या चिकाची २१ पुर्टे देऊन वाळवून चूर्ण करावें व तें तपकिरी-प्रमाणे ओढावें म्हणजे नाकांतले किडे झडून रोग बरा होईल. (२) देवडांगरीचा रस व निवडुंगाचा चीक एकत्र करून नस्य द्यावें. (३) मालकांगोणी, खुरासनी ओवा, अकलकाळा, जायफळ, लवंग, वेलदोडे, औंवा, वावडिंगे, नागकेशर, हीं समभाग घेऊन माक्याच्या रसांत गोळी बोरा एवढी वांधून दररोज एक गोळी पाण्याशी द्यावी. म्हणजे अपस्मार, चित्तभ्रम इत्यादि दूर होतात. (४) अगस्त्याच्या पानांच्या रसांत गोमूत्र व मिरपूड घालून त्याचें नस्य द्यावें. (५) वांझकट्टेलीचें मूळ तुपांत उगाळून त्यांत साखर घालून त्याचें नस्य द्यावें. (६) ज्येष्ठमध, हिंग, वेखंड, तगर, शिरीष व लसूण हे पदार्थ शेळीच्या दुधांत अथवा अजामूत्रांत उगाळून अंजन करावें. (७) वेखंडाचें एक तोळा चूर्ण मधांत द्यावें. (८) निर्गुडीच्या रसांत अकोड उगाळून त्याचें नस्य किंवा अंजन करावें. (९) मोहन्या गोमूत्रांत वांटून त्याचा अंगास लेप करावा. (१०) पांढऱ्या कांद्याचा रस नाकांत घालावा व अंजन करावें. (११) रानशेणीची रास रुईच्या चिकांत भिजवून, सुकल्यावर तपकिरीसारखी ओढावी. (१२) रिठा निंबाच्या रसांत उगाळून त्याचें नस्य द्यावें. (१३) गंधकाची धुरी नाकांत द्यावी. (१४) हत्तीचें मूत्र दोन्ही नाकपुऱ्यांत घालावें म्हणजे मस्तकांतील किडा पडून रोग बरा होतो. (१५) वेखंड, गुळवेल, सुंठ, मिरी, पिंपळी, मोहाचा ढीक, रुद्राक्ष, सैधव, रिंगणीचें फळ, समुद्रफळ व लसूण हीं सर्व एकत्र वांटून नाकांत ओढावीं. म्हणजे अपस्मार, वायु, कफ, मस्तकशूल, बडबड, मोह, सन्त्रिपात व पीनस हें दूर होतात. पध्य—मूग, गहू, तूप, दूध, पडवळ, जुने कोहाळे, चाकवत, डाळिंव, शेवगा, द्राक्षें, आंवळे, तांदूळ. अपध्य—उष्ण पदार्थ, विरुद्धात्र, अतिमैथुन, श्रम, पालेभाज्या, तोळेले, उष्ण व जड असें भोजन.

५. आम्लपित्त.

कारण—शिळें, आंबलेले अथवा विषादिकांनी दुष्ट असें अन्न व पित्त-प्रकोपी अन्न, विरुद्धात्र, दाइकारक पदार्थाचें भक्षण इत्यादिकांच्या

सेवनानें पित्त दुष्ट होऊन संचित होते. त्यास आम्लपित्त असें म्हणतात. लक्षण—अन्न न पचेणे, आयासावांचून श्रम होणे, मळमळ सुटणे, कंदू, आंवट ढेंकरा येणे, आंगास जडपणा येणे, हृदय व कंठ यांच्या ठारीं दाह, अन्नद्वेष होणे, हीं साधारण लक्षणे आहेत. हा रोग जून झाल्यावर कष्टसाध्य आहे. उपचार—(१) प्रथम वमन होण्यास गेळफळाचें ४।५ मासे चूर्ण मधांतून द्यावें. नंतर मृदुरेचक द्यावें. (२) आंवळकठीच्या अथवा त्रिफळ्याच्या काढ्यांत निशोत्तराचें चूर्ण व मध घालून, तो काढा रेच होण्याकरितां द्यावा. (३) सुंठ व कडूपडवळ यांचा काढा कफ, पित्त, बांती, कंदू, ज्वर, विस्फोट यांचा नाशक आहे व हा घेतला असतां अन्नाचें पचन होते व अभि प्रदीप होतो. (४) सुंठ १ भाग व गेरु (सोनकाव) २ भाग यांचा विडच्याच्या पादांच्या रसांत खल करून वालप्रमाण गोळ्या वांधाव्या व दररोज दोन गोळ्या सांजसकाळ दूध व बत्तासा यांबरोबर द्यावा. (५) मनुका १, हरीतकी व साखर २ भाग, यांची गोळी दोन वालांची करून सांजसकाळ द्याव्या. (६) यवाच्या काढच्यांत आंवळ्याचा रस व मध घालून द्यावें (७) काडेचिराईत, नागरमोथे, सुंठ व गुळवेल यांचा काढा दिला असतां आम्लपित्ताचा तत्काळ नाश करितो. (८) अदूळसा, गुळवेल व डोरली यांचा काढा मध घालून घेतला असतां आम्लपित्त, कफ, श्वास, ज्वर, ओकारी यांचा नाश होतो. (९) पिंपळी मधेंतून द्यावी. (१०) हरीतकी, पिंपळी, द्राक्षे, खडीसाखर, धने, धमासा यांचे चूर्ण मधेशी घेतले असतां, घशांतील जळजळ, पित्त व कफ यांचा नाश करिते. (११) कडूनिवाचीं पांने व आंवळकठी यांचा काढा द्यावा. (१२) रात्री धने व सुंठ यांचा कलक द्यावा. (१३) गोरखचिंचेचे सरवत करून त्यांत जिन्याची पूड व खडीसाखरची पूड घालून तें द्यावें. (१४) आंवळकठी १ भाग, खडीसाखर २ भाग घेऊन, तें सर्व भिजेल इतके साजूक तूप घालून द्यावें. (१५) कळीच्या कांद्याच्या रसांत आंवळकठीचे चूर्ण एक तोळा घालून द्यावें (१६) अमसुले, वेलची व साखर यांची चटणी करून ती खावी. (१७) नारिकेलखंड. पाक—बारीक वांटलेला १६ तोळे नारळ घेऊन, तो ४ तोळे तुपावर चांगला भाजून, त्यांत समभाग

साखर व ६४ तोळे नारळाचें पाणी घालून, गुळाच्या पाकासारखा होई-पर्यंत आटवून, त्यांत घेने, पिंपळी, नागरमोथे, वंशलोचन, जिरे, शहाजिरे, दालचिनी, एलची, तमालपत्र, नागकेशर, हे चार चार मासे घालून थंड झाल्यावर हा पाक सेवन करावा. म्हणजे आम्लपित्त, अरुचि, क्षय, रक्तपित्त, शूल, वांति, यांचा नाश होतो. हा घातुवृद्धिकारक आहे. (१८) अविष्ट्यकर चूर्ण.—सुंठ, मिरे, पिंपळी, त्रिफळा, नागरमोथे, वावडिंग, वेलदोडे, तमालपत्र हीं सर्व समभाग घेऊन सर्वांचे वरोबर लकंगा घेऊन, जे चूर्ण होईल त्याचे दुप्पट तेडांचे चूर्ण घेऊन, सगळे चूर्णावरोबर साखर घेऊन, रावलेल्या मढक्यांत ठेवून, भोजनाचे पूर्वी आठ मासेप्रमाणे खावें. वरती थंड पाणी किंवा नारळाचे पाणी प्यावें; म्हणजे आम्लपित्त, शूल, मूळव्याघ, प्रभेह, मूत्राघात, मूत्राश्मरी यांचा नाश होतो. (१९) जिरे व गहुला समभाग घेऊन तें ३ मासे चूर्ण साखरेशी घ्यावें. (२०) गोरखचिंचेचा मगज ९, शेवग्याचा रस ४, माक्याचा रस ४, कवठाचा गीर ८ व आल्याचा रस १८ भाग एकत्र करून खलून बोराच्या आठीप्रमाणे गोल्या कराव्या. नित्य एक गोळी आल्याचा रस व खडीसाखर यांत अथवा नारळाचे पाण्यांत घावी. पथ्य—साळी, गह्न, जव, मूग, साखर, कारळे, कटीलीं, पडवळ, चाकवत, जुने कोहळे, केळफूल, उष्णपदार्थ व कफ-पित्तहारक असें अन्नपान. अपथ्य—मीठ, तेल, तिस्कट, आंबट, तीळ, कुलित्थ, मेंढीचे दूध.

६. अरोचकरोग. [अवढणे.]

कारण व लक्षण—वात, पित्त, कफ, यांना कोपविणाऱ्या पदार्थांचे भक्षण; शोक, भय, क्रोध, अतिलोभ, मनाला चिळस आणणारे अन्न व रूप, गंध यांही करून अरोचक रोग होतो. येणेकरून तोंडांत अन्न वगैरे पदार्थ घातले असतां त्या पदार्थांची रुचि काय आहे हें समजत नाही. उपचार—(१) पिंपळी, चवक, सुंठ, पिंपळमूळ, चित्रक यांचे चूर्ण करून घेतले असतां तोंडास रुचि येते; अभि प्रदीप होतो; अन्नाचे पचन होते; मलबद्ध, कवळ, गुलम, शूल, कफोदर हे रोग दूर होतात. (२) वेलची, दालचिनी, तमालपत्र, नागकेशर, यांचे चूर्ण करून घ्यावें. म्हणजे अरुचि, पित्त व कफसंबंधीं रोग दूर होतात. (३) संचल,

द्राक्षे, मिरे, जिरे, शहाजिरे, वडीशेप, आमसोळे, डाळिंबदाणे, यांची चटणी करून, मध व गृळ घालून भक्षण करावी. (४) आमसोळे, गृळ किंवा साखर व एलचीदाणे यांची चटणी करून खावी. (५) यवानी-खांडव चूर्ण घ्यावें. (६) भोजनारंभी आले व सैधव भक्षण केले असतां तें रुचिकर, अभि प्रदीप करणारे व जिव्हा आणि कंठ यांची शुद्धि करणारे आहे. (७) साखर, सुंठ, मिरे, कवठ यांची मधांत गोळी करून ती तोंडांत घरावी. म्हणजे सर्व प्रकारच्या अरोचकाची शांति होते. (८) डाळिंब खावें. (९) पक झालेल्या अननसांचे वारीक तुकडे करून, त्यांजवर जिरे व सैंधवाची पूड घालून खावें. (१०) तालिसादि चूर्ण घ्यावें. (११) अकलकाळाचूर्ण घ्यावें. (१२) महाळुंगाचे केशर तूप लावून, मिरे व सैंधव घालून घ्यावें. पथ्य—गह्न, मूग, तुरी, साळी, साठेतांदूळ, तांबडा भौंपळा, कांकडी, कोंबळे मुळे, वांगी, शेवग्याच्या शेंगा, केळे, पडवळ, दूध, तूप, लसूण, आंबा, दही, ताक, कवठ, कारळे, कांदा, मोहरी, चाकवत, शेपू. अपथ्य—तहान, देकर, क्षुधा, यांच्या वेगांचे घारण, अधिक अन्न, रक्तमोक्ष, क्रोध, लोभ, भय, अनेक दुर्गंध व विद्रुपपदार्थदर्शन हीं वर्ज.

७ अर्श—मूळव्याधि.

कारण—वातादि दोष, त्वचा, मांस आणि मेद यांना व त्याठिकाणच्या रक्ताला दूषित करून गुदस्थानी नानाप्रकारच्या आकृतीचे मांसाचे अंकुर उत्पन्न करितात, त्या अंकुरास अर्श (मूळव्याधि) म्हणतात. अर्शाचे दोन भेद आहेत. एक सहज म्हणजे देहाच्या वरोबर उत्पन्न होणारा, व दुसरा उत्तरजन्म म्हणजे जन्म झाल्यानंतर, मिथ्या आहारविहारादिकैकरून वातादिक कुपित होऊन, त्यामुळे उत्पन्न होणारा. तसेच शुष्क व आर्द्र असे मोडाचे दोन प्रकार आहेत. गुदद्वाराच्या वाहेर असणारे रक्तसावरहित जे मोड ते शुष्क. यास लोकांत “ मोडाची मूळ व्याधि ” असें म्हणतात. दुसरे गुदद्वाराच्या आंतल्या वाजूस असणारे किंवा रक्तसावी जे मोड, ते आर्द्र. यास लोकांत “ रक्तमूळव्याधि ” असें म्हणतात. रक्तसावी मोड गुदद्वाराच्या आंतल्या वाजूस इंच दीड इंच वर असल्यामुळे नजेस पडत नाहीत. परंतु शौचाच्या वेळी कुंथल्यानें ते

कर्धी कर्वी बाहेर पडतात; तेव्हां मात्र दृष्टीस पडतात. रक्तसावरहित मोड, गुदाचे बाहेरचे बाजूस असून ते जाड व कठीण असतात. ते कांहीसै नामखिळासारखेच असतात. पूर्वरूप—मूज, अग्रिमांद्य, अन्न न जिरणे, गुडघे दुखतात, अव्यं पूरिषत्व, संग्रहणी व पांडुरोगाची पीडा, उदर-रोगाची आशंका, रक्तनाश, वलहानि, पोटांत गुडगुड शब्द, ठेकरा, हीं पूर्वरूपाची लक्षणे जाणावी. उपचार—(१) गंगावरीचा रस १ तोळा व तूप १ तोळा एकत्र करून घावें. (२) मुक्याचा कंद किसून त्याचें पाणी दोन तोळे काढावें व त्यांत गाईचें तूप १ तोळा घालून घावें (३) उन्हाळीच्या मुळ्या दहांत घाव्या. (४) हरीतकी, सुंठ, चित्रक, यांच्या काढचांत दालचिनी व जवखार यांचें चूर्ण घालून घावें. (५) हरीतकी मिरें, वावडिग, चित्रक, ओंवा सुंठ, यांचा काढा घावा. (६) टेंटू, चित्रकमूळ, इंद्रजव, करंज, सैधव व सुंठ यांचें चूर्ण सात दिवसपर्यंत प्राशन केले असतां गुदांतील मोड गळून पडतील. (७) कडुनिंबाची एकवरीस पाने बारीक वांदून सोलीव मुगाच्या वांटलेल्या डाळीत मिश्र करून त्याचे घारगे गाईच्या तुपांत परतून ते २१ दिवस खावे; म्हणजे सर्व मोड गळून पडतील. मीठ खाऊं नये. सेंधेलोण थोडे खावें. (८) बांळहिरडे, तीळ, बिबे, यांच्या चूर्णाच्या दुप्पट गूळ घालून गोळ्या कराव्या. त्या अनुपान पाहून घाव्या. म्हणजे मूळव्याधि, पांडुरोग, ज्वर, कुष्ठ, कास, ध्वास, पांथरी, हे रोग वेर होतात. (९) मलावषेंम झाला असला तर ओंवा व बीडखार यांनी युक्त असें ताक प्यालें असतां गुदांतील रोग ताकानें दूर झालेले असे पुन: उत्पन्न होत नाहीत. ताक प्याल्यानें वाहिनींतील रक्त शुद्ध होऊन रस, वल, पुष्टि व वर्ण चांगले होतात. व हर्ष-होतो. आणि वात, कफ यांचें शेंकडों विकार दूर होतात. (१०) सुरण १६ भाग, चित्रक ८ भाग, सुंठ १ भाग, मिरी १ भाग, यांचें चूर्ण करून समान गूळ घेऊन गोळ्या करून घाव्या. (११) सुरणाच्या कंदास मारीचा लेप करून पुटपाकानें अग्रीत भाजून त्यांत तिळाचें तेल व सैधव घालून तो भक्षावा. (१२) सैधव, इंद्रजव, करंज व कडुनिंब यांची साल हीं औषधे वांदून घावी. (१३) वरधारा, भिलावा, सुंठ हीं तीन औषधे समान घेऊन त्यांचें चूर्ण करून त्यांत त्याच्या दुप्पट

गूळ घालून गोळ्या कराव्या व त्या भक्षाव्या. (१४) पिंपळीचे चूर्ण ताकांत घावें. रक्ताशीवर उपचार— (१) आघाड्याच्या वियांचा कल्क करून तो तांडुलाच्या धुवणाशी प्यावा. (२) तीळ बाटून लोण्यांत कालवून खावे. (३) नागकेशर बाटून लोणी व खडीसाखर यांत कालवून घावें. (४) एकेरी खवमलीची सुमारे ४० फुळे आणून फुलाच्या खालील हिरवी गवसणी काढून टाकून वांटून रस काढावा. हा रस एक तोळा व त्यांत तितकेंचे गाईचे तूप घालून थोडे ऊन करून तें घावें. याप्रमाणे तीन दिवस घेतल्यावर सर्व प्रकारचे रक्तसाव बंद होतात, (५) विष्णुक्रांताचा पाला वांटून त्याची वडी गुदावर बसवावी. (६) ताजे लोणी भक्षावें. (७) इसबगोल, रात्री पाण्यांत भिजत घालून सकाळी हातानें चुरून तें गाढून घेऊन त्यांत खडीसाखर टाकून प्यावें. म्हणजे सर्व प्रकारचे रक्तसाव, ज्वर व दाह हे शमन होतात. (८) तूप ४ तोळे घेऊन गरम पाण्यावरोवर प्यावें. (९) गाईचे लोणी ८ तोळे, पाणी १६ तोळे व खडीसाखर २ तोळे, एकत्र कढवून घृत सिद्ध करून घावें. लेप व धुरी—(१) कडूनिंबाच्या विया तेलांत तळून त्यांतच खलाऱ्या व त्यांत थोडी मोरचुताची लाही घालून तें मलम मोडास लावावें. आग होईल. (२) पपईच्या कच्या फळाच्या चिकाचा तीन दिवस लेप करावा. मोड गळून पडतात. (३) सैधव व देवदांगरीचे बजि कांजीत बाटून लेप करावा. (४) संगजिरे, कलहई सफेता, सोनकाव तुरटीची लाही, मुरडशेंग, भेण, हळद हीं शिळे लोण्यांत खलून लावावी. (५) सोरा व रसकापूर यांचा लोण्यांत लेप करावा. (६) मोरचूत आणून निंबाच्या रसांत उगाढून त्यांत लोणी भिळवून त्याचा लेप करावा. (७) विठ्याच्या तोठाचा पोटास लेप करावा. (८) शेवग्याच्या मुळाच्या रसांत सोमल उगाढून त्याचा लेप करावा. (९) निवडुंगाच्या व करंजाच्या रसांत हरताळ उगाढून लेप घावा. (१०) मनुष्यकेश, सर्पाची कात, बावडिंग, रुईचे मूळ, शमीची पाने, शिंगांच मोड व हिंग यांची धुरी घावी. (११) शिळेचे चूर्ण, शिरस व तेल एकत्र करून धुरी घावी. (१२) खारकेची वी वारीक करून धुरी घावी. (१३) कडुदोडकीचे वी व चिंचेची साल घानी धुरी घावी.

(१४) शेत कण्हेर व जटामांसी यांचा लेप द्यावा. (१५) वानराची विष्टा, ओव्यार्चे फूल व कळीचा चुना यांची धुरी सात दिवस द्यावी, मोड गद्दून पडतात. पश्य—साठे तांदूळ, मूग, कुलित्थ, तुरी, चाकवत, तीलं, बाळंतशोपा, कोहळा, पडवळ, कारळे, तोंडळे, सुरण, मोहरी, ताक, तूप, कोवळा मुळा, कोंवळी वांगी. अपश्य—चणे, मठ, मसुरा, पावटे, चवळी, ऊस, केळी, फणसाचे गरे व भाजी, जड पदार्थ, सावा, दूध, गृळ.

सूचना—ज्यांना विवावा उफणत असेल, त्यांनी तो, ज्या वरील उपायात आहे, ते उपाय करू नयेत. इतरांनी करावें.

८. अस्थिभंग. [हाड दुखावर्णे.]

कांहीएक निमित्ताने हाड मोडले असतां किंवा ठेंचले असतां प्रथम थंड पाणी वर शिपून शिपून हळूं हळूं थोपटावे नंतर तांबडे मातीचा लेप करावा. (१) शतधौत तूप व तांदुळांचे पीठ एकत्र करून तें मळून वर वांधावें. (२) बाभळीच्या सालीचे अथवा वियांचे चूर्ण ६ मासे किंवा १ तोळा मधांत घावें. दि० ३. (३) सांधरुखाची किंवा हाडसंधीची साल ठेंचून मोडलेल्या हाडावर तीन दिवस वांधावी. (४) मंजिष्ठ -॥- तोळा, मोद्दाची साल, चिंचेचा पाला हीं एकत्र वांटून उन्ह करून वर वांधावी. (५) पंचवल्कलांच्या (वड, पिंपळ, नांदरुख, उंबर, पिंपरी) काढचाने शेकावें. (६) अर्जुनसादब्बाच्या सालीचे चूर्ण दुधाशीं घावें. व सालीचे चूर्ण तुपांत कालवून त्याचा घट लेप करावा. (७) हाडमोडी म्हणून शेरासारखा वेळ असतो; तो आणून ठेंचून वर वांधावा. (८.) किंचित् भाजलेल्या गवळांचे चूर्ण मधाशीं खावयास घावें. (९) मंजिष्ठ व ज्येष्ठमध हीं निबाच्या रसांत खलून त्यांत १०० वेळा पाण्याने धुतलेले तूप व तांदुळांचे पीठ घालून वर लेप द्यावा. (१०) लसूण, मध व पिंपळाची लाख, वांटून त्यांत तूप व साखर घालून घावें. म्हणजे त्वरित सांधा जमतो. (११) प्रवाळभस्म मधांशीं घावें. पश्य—तांदूळ, गहूं, मूग, वाटाणे, तूप, दूध, पडवळ, लगूण, शेवगा, अपश्य—मीठ, तिस्ट, खारट, आंवट, मैथून, ऊन.

९. आनाह. [मलबद्धरोग.]

कारण—आम किंवा मळ उदरांत फार दिवस सांचून वायूने होऊन खडा घरितो व शौचास साफ होत नाही. या विकारास आनाह रोग म्हणतात. **लक्षण**—आमापासून आनाह झाला असतां तहान, पडसे, मस्तकाचा दाह, आमाशयामध्ये शूल, जडपणा, हृदयाला ताठा, ढेरांचा प्रतिवंध, कंबर, पाठ, पूरिष आणि मूत्र यांचा स्तंभ, शूल, मूच्छी, मळाची वांति व श्वास हीं लक्षणे होतात. पकाशयामध्ये आनाह झाला असतां आधमानवातरोगादिक हीं लक्षणे होतात. **असाध्यलक्षण**—तहानेने पीडित, क्लेश पावलेला, क्षीण, शूलांनी पीडलेला आणि मळ औंकणारा, अशा रोग्याला सोडावें. **उपचार**—(१) हिंग १, वेखंड २, कोष्ठ ५, सज्जीखार ७ व वावडिंग ९, भाग घेऊन त्यांचे चूर्ण कोंबट पाण्याशीं घावें. म्हणजे आनाह, विषूचि, हृद्रोग, गुर्शम व अर्धी-गवायु यांचा नाश होतो. (२) निशोत्तर २, पिंपळी ४, व हिरडे ५ भाग घेऊन, चूर्ण करून त्याच्या समभाग गूळ घालून खावें. हें दारुण आनाहनाशक आहे. पश्य—तूप, भात, अभ्यंग, कोंवळे मुळे, महाकूळग. **अपश्य**—वांति, मलमूत्रवेगांचा रोध, सर्व प्रकारच्या ढाळी, जांभळें, कांकड्या, अकूं, तुरट पदार्थ व जडान्न.

१० आमवात.

कारण—विरुद्ध आहारांचे भक्षण करणारा अथवा विरुद्ध चेष्टा करणारा, मंदाशी, आळशी, सिंगध, अन्न खावून लागलीच मेहनत करणारा, अशा मनुष्याचा आम (उदरांतील अपक पदार्थ) वायूने कफस्थानी जातो व तेथून तो कफाने दुषित होऊन शिरांत जातो. तेथे कफ, वात, पित्त यांनी दुष्ट, अनेकवर्ण व चिकट असा होऊन सोतसाला कंपित करून वात व कफ यांस एक-काळीं कोपवून ते त्रिकसंधीत (कटिभागांत) प्रवेश करून गात्रांना स्तंभ करितात; त्याला आमवात असे म्हणतात. **लक्षणे**—अंग मोडून येणे, अरुचि, तहान, आळस, अंगाला जडत्व, ज्वर, अन्न न पचणे, अंगाला सूज येणे, हीं चिन्हे होतात. आणि अधिक जाहला असतां हात, पाय, मस्तक, घोटे, कटिभाग, गुडघे, मांड्या व संधि यांस सूज व

ठणका उत्पन्न होतो. वायुच्या योगानें ज्या ठिकाणी आम जातौ, त्या अंगांस विचू चावस्याप्रमाणे वेदना होतात. अभिमांय, तोंडांस पाणी सुटणे, अरुचि, अंगांस जडत्व, खरे, तोंडाला विरसपणा, दाह, अतिमूत्र, कुशीत काठिण्य शूल, निद्रेचा विपर्यास, तहान, वाति, भ्रम, मूर्च्छा, हृदयशूल, मलस्तंभ, जडत्व, आंतङ्गांत शब्द होणे, पोट फुगणे इ० लक्षणे होतात. उपचार—(१) सुंठ व गुळवेल यांचा काढा नित्य घेतला असतां वहुत दिवसांचाही आमवात दूर होतो. (२) सुंठ व गोखरू यांचा काढा नित्य सेवन केला असतां आमवात, कटिशूल, पृष्ठशूल यांचा नाशक, पाचक व पीडानाशक आहे. (३) रासा, देवदार, बाहव्याचा मगज, सुंठ, भिरं, पिंपळी, एरंडमूळ, पुनर्नेवा (घेटुळी) व गुळवेल यांच्या काढ्यांत सुंठीचा कल्क अ० सुंठीचे चूर्ण किंवा एरंडेल घालून तो धावा. (४) सुंठीच्या काढ्यांत एरंडेल घालून घावें म्हणजे आमवात, कंबर व कुशी या ठिकाणचा शूल, पोटशूल, हे वे होतात. (५) दैशमूळांच्या काढ्यांत एरंडेल घालून घावें. (६) एरंडमुळाच्या रसांत सुंठीचे चूर्ण कालवून गोळा करून त्यावर एरंडाची पाने गुंडाळून वर चिकणमातीने सारवून पुटपाकळूतीने फोफाळ्यांत भाजून नंतर तो गोळा वाहेर काढून पिळून रस काढून त्यांत मध घालून घावा. (७) लघुपंचमूळाच्या काढ्यांत एरंडेल घालून घावें. (८) बृहत्पंचमूळाच्या काढ्यांत एरंडेल घालून घावें. (९) गुळवेल सुंठ, एरंडमूळ, आस्कंद, यांचा काढा घावा. (१०) गुळवेलीच्या काढ्यांत एरंडेल घावें. (११) पावशेर खजूर कोळून पाजावा. (१२) चित्रक, कुटकी, पहाडमूळ, इंद्रजव, अतिविष, गुळवेल, देवदार, नागरमोथा, सुंठ, बालहरीतकी यांचे चूर्ण उप्पोदकांत घावें. (१३) रात्री तीन मासे चिराइतांत दोन तोळे पाणी घालून भिजत ठेवावें. सकाळी वस्त्रगाळ करून त्यांत दोन गुंजा कापूर, दोन गुंजा शिलाजित व अर्धेतोळा मध, याप्रमाणे दररोज सेवन केल्याने जीर्णजवर व सर्व प्रकारचे अंगांत भिन-

* सालवण (रानगांजा, डाय,) पिठवण (रानभाल, डवला,) रिंगणी, डोरली (रानवांगी,) गोखरू हीं लघुपंचमूळे; बेल, शिवण, टाकळी, टेढू व पाडळ हीं वृद्ध पंचमूळे; मिळून दशमूळे जाणावां.

लेले गमीचे रोग ७ दिवसांत दूर होऊन चांगली शक्ति येते. पृथ्य—रुक्ष पदार्थ, घाम काढणे, लंघन, स्नेहपान, जुने तांदुळ, जव, कुलित्थ, सांबे, वातकफव असे पदार्थ ताक, लसूण, पडवळ, कारळे, वांगे, शेवगा, उन्ह पाणी, कडू, तिखट असे पदार्थ. अपथ्य—दर्ही, गूळ, क्षारपदार्थ, उडदाचे पीठ, विरुद्धान्न, मलमूत्रादिकांचा रोध, जागरण, विषमाशन, जड व कफकारक पदार्थ.

११ उचकी. [सं. हिका रोग.]

कारण—जड व मलबद्ध करणारे पदार्थांचे सेवन, थंड पाणी पिणे, थंड पाण्याचे स्नान, शिळे अव खाणे, धूर व धूळ नाकांत जाणे, ऊन व वायु यांचे अतिसेवन, उपोषण करणे, इत्यादि कारणांनी हा रोग होतो. उपचार—(१) पिंपळीचे चूर्ण व मोराचे पिसाचे भस्म मधांत कालवून वारंवार चाटावें; म्हणजे उचकी व ओकारी यांचा त्वरित नाश होतो. (२) ज्येष्ठमधाचे चूर्ण मधांत घावें. (३) निर्गुडीचे बीज व पिंपळी यांचा काढा, भाजलेला हिंग एक मासाभर घालून घावा. (४) अलित्याचे नस्य घावें. (५) महाकुळगाच्या रसांत मध व संचल घालून घावें. (६) धमाशाच्या काढ्यांत मध घालून घावा. (७) सोन्याचा वर्ख लोण्यांत घावा. (८) नागरमोथ्याचे बीज घेऊन तें आठपट पाण्यांत भिजत घालावें. मऊ झालें म्हणजे वस्त्रावर गाळून त्यांचे पाणी ४ तोळे वारंवार प्राशन करावें. (९) आंवळकठी, पिंपळी व सुंठ यांचा काढा, साखर घालून घेतला असतां प्राणाचा नाश करणाऱ्या उचकीचा नाश कारितो. (१०) कवठाचा अंगरस किंवा आंवळ्याचा अंगरस, मध व पिंपळी यांसाहित घेतला असतां तो हिका व श्वास यांचा निवारक आहे. (११) निर्धूमअंगारावर (विस्तवावर) हिंग व उडीद यांचे चूर्ण घालून त्याचा धूर प्राशन करावा. (१२) कढत दूध अथवा उसाचा रस प्यावा. (१३) खोकल्यावरील व क्षयावरील सर्व उपचार वात, खोकला, उचकी आणि श्वास यांवर योजावे पृथ्य—गहू, हुलगे, जव, लसूण, पडवळ, मुळा. अपथ्य—बाल, उडीद, मेंदीचे दूध, आंवट पदार्थ, भोपळा.

१२ उदररोग.

कारण—अग्निमांद्य (अग्निमांद्याने सर्वच रोग होतात. आणि उदरें तर विशेषेकरून होतात.) अजीर्ण, विरुद्धाहार, मलावरोध, या कारणांनी उदररोग होतो. **लक्षणे—आधमान** (वायु धरणे) चालण्याविषयी असामर्थ्य, दुर्बलता, अग्निमांद्य, सूज, ग्लानि, दाह, तंद्रा, हीं सामान्य लक्षणे होतात. **उदरांची संख्या—पृथक् दोषेकरून** (वात, पित्त, कफ), सन्निपाताने, पूऱ्होदर, बद्धगुदोदर, क्षतोदर व जलोदर, मिळून ८ प्रकारची उदरे होतात. **वातोदर—वातरोगांमध्ये** हात, पाय, नाभि आणि कुशी यांच्या ठिकाणी सूज, सांधे तुटणे, कोरडा खोकला, अंग मोडून येणे, कंबरेपासून खालीं जड वाटणे, मळ सांचणे, त्वचा, नख, नेत्रादिक काळी तांबडी होणे, पोट अकस्मात मोठें व्हावें, लहान व्हावें, पोटावर चहूंकडे वारीक काळ्या शिरा उमटतात, पोटावर टिचकुली मारली असतां फुगलेश्या पखालीसारखा शब्द होतो, या उदरांत वायु चहूंकडे फिरून शूळ कारितो व गुरगुरतो. कोणी शोथोदर म्हणून उदर रोगाचा एक निराळा प्रकार मानितात. **त्यांत पोट** मोठे होते, सर्वांगास मोठी सूज उत्पन्न होते व रोगी तहाटत्यासारखा दिसतो, हीं लक्षणे होतात. **पित्तोदर—ज्वर,** मूऱ्हांडा, दाह, तृष्णा, तोंडाला कडूपणा, अम, अतिसार, नख, नेत्रे यांस पिवळटी, पोट हिरवे, पिंवळत्रा तांबड्या शिरांनी व्यास, घासाने ओलसर, कढत असून जळजळित होते, आंतून धूर निघाल्यासारखे वाटते. हाताला मऊ लागते, लवकर पाक होतो, म्हणजे जलोदराप्रत पावरे व त्याला फार व्यथा होते; हीं लक्षणे होतात. **कफोदर—कफोदरामध्ये** हातपायांचे ढगळे पडतात, स्पर्श कळत नाही, सूज येते, अंग जड होते, झोप येते, वांति होईलशी वाटते, अरुचि होते, धास लागतो, खोकला येतो, त्वगादिक पांढरी होतात, पोट निश्चळ, तुळतुळीत, पांढऱ्या रेषांनी व्यास व मोठे होते; त्याची वृद्धि चिरकालाने होते. कठीण व गार लागते. जड व स्थिर असते. **सन्निपातोदर—दुष्ट चालीच्या** म्लिया ज्या पुरुषास नसे, केश, मूत्र, विष्टा आणि विटाळ हीं कालवून अन्नपान देतात, अथवा ज्यास शत्रु विषप्रयोग कारितात, त्यास किंवा दुष्टांबु (यांत सविष-

प्राणी; गवत, पाने कुजलेली आहेत असेंउदक) आणि दूषीविष (मंदविष) याचे सेवन झाले असतां त्या योगाने रक्त आणि बातादि दोष लवकर कुपित होऊन. अत्यंत भयंकर त्रिदोषात्मक उदर उत्पन्न करितात, ते शीतकाळी, किंवा गार वारा सुट्टो त्यावेळी अथवा ज्या दिवशी पावसाची झड असेल त्या दिवशी विशेषेकरून कोप पावते आणि जळते. “कारण, त्याचवेळेस दूषीविषाचा कोप होत असतो.” तो रोगी निरंतर विषयोगाने मूऱ्हांडा पावतो, पांडुरवर्ण व कृश होतो आणि आयास केल्याने शोष लागतो. याला “दूष्योदर” असे म्हटले आहे. पूऱ्होदर—विदाहि (वंशकरीरादि म्हणजे दाह करणारी आणि अभिष्पंदि (दध्यादि) स्रोतःसावक अशी अनें निरंतर सेवन करणाऱ्या पुरुषांचे अत्यंत दुष्ट झालेले रक्त आणि कफ वाढून पुऱ्हा (कवळ) ची वृद्धि करितात. या उदराला ‘पान्थरी’ म्हणतात. हें डावीकडे वाढत असते. ज्या अवस्थेमध्ये रोगी फारच गळून जातो, अंगांत वारीक ज्वर असतो, अभि मंद असतो आणि कफपितोदर लक्षणे यांत असतात, वळ क्षीण होऊन रोगी पांदरा फटफटीत होतो. पूऱ्होदराप्रमाणे यकृतोदरही होते. उजव्या बाजूला जे यकृत म्हणजे काळीज असते तें दुष्ट म्हणजे रोगयुक्त झाले असतां पूऱ्होदरासारखेच उदर होते, त्याला यकृतोदर म्हणतात. बद्धगुदोदर—ज्या पुरुषांचे आंतडे उपलेपि म्हणजे बुळवुळीत, अन्नांडी (शाकादिक) अथवा वारीक वारीक खब्ड्यांनी दाटले जाते, त्या पुरुषाचा दोषयुक्त मळ हळू हळू आंत, त्याच्या नळीमध्ये, जसा केरमुणीने झाडलेला केर कोपन्यांत सांचतो तसा सांचतो. त्याच्या गुदामध्ये तो मळ गुंततो. तो मोळ्या कष्टाने म्हणजे कुंथल्याने वगैरे थोड्येडा बाहेर येतो. तें उदर, हृदय आणि नाभि यांच्यामध्ये मोठे होते. त्याच्या त्या उदराला बद्धगुदोदर म्हणतात. गुदाच्या वरती आंतडे बांधल्यासारखे होते म्हणून बद्धगुद होय, असे चरकाने सांगितले आहे. **क्षतोदर—कंटकादि** शल्य अन्नांत मिसळून पोटांत गेले म्हणजे पकाशयांतून विलोम (वांकडेतिकडे) गेले असतां आंतब्याला भोक पडते तें सरळ गेले तर भोक पडत नाही, अथवा जांभई, अत्यशन केल्याने आंतडे फाटते. त्या आंतब्यापासून गळलेला पाण्यासारखा साव पुनः गुदावाटे पाझरतो, पोट बेंगीच्या वरतीं मोठे होते, टींचल्यासारखे व

भेदवत्पाडेने अत्यंत व्यथित होते, याला “परिसावि उदर” असेही म्हटले आहे. जलोदर-खेहपान केलला, अनुवासन बस्ती घेतलेला, बमन घेतलेला, ढाळक घेतलेला, अथवा निरुहवस्त घेतलेला, असा पुरुष थंड पाणी पिईल तर त्याची ती उदक वाहणारी खोतसे तत्काळ दुष्ट होतील. ती उदक व खोतसे, खेहाने उपलिस झाली असतां पहिव्याप्रमाणे (म्हणजे अन्नरस-उपस्थेन्यायाने) जलोदर (म्हणजे पाज्ञरून बाहेर येऊन उदर उत्पन्न करितो.) होते. ते वरून तुकतुकीत दिसते, मोठे होते, बैंबीजवळ फार उंच होते, चहूऱडे तिडका लागतात, पाण्याने पोट अगदी भरल्यासारखे होते. जशी पाण्याने भरलेली पखाल ढचमळते, दालते, डबक डबक वाजते, तसें पोट होते. त्यालाच जलोदर असे म्हणतात. साध्यलक्षण-सर्व प्रकारचे उदर जन्मतः अत्यंत कष्ट-साध्य आहे. बलवान् पुरुषाला नवीन झालेले, आंत पाणी झाले नसले तर मोठचा प्रयत्नाने साध्य होते. असाध्यलक्षण-ज्याच्या ढोक्याला टापशी आली असेल, शिश वांकडे झाले असेल, पोटाची त्वचा क्लेदयुक्त व पातळ झाली असेल, वळ, रक्त, मांस व अग्नि, हे ज्याचे क्षीण झाले असतील तो रोगी सोडावा. तसेच बरगडचा फुटणे, अन्नद्वेष, शोथ अतिसार, यांनी विडलेला आणि रेच दिला असतां ज्याचे पोट पुन्हा भरते, अशा रोग्याला वैद्याने सोडावे. शोथोदरावर-(१) सर्व उदरांवर रेचक हे एक मुख्य औषध आहे, ते आधी द्यावे, त्रिफल्याचे चूर्ण गोमूत्राशी द्यावे. (२) पिंपळी व सुंठ गुळांत द्यावा. (३) बाळहिरडे, सुंठ, देवदार, पुनर्वा व गुळवेल यांचा काढा गुणुळ व गोमूत्र घालून द्यावा. सन्त्रिपातोदरावर-(१) बाळहिरडे व निर्गुडीचा पाला ही एकत्र गोमूत्रांत वांटून त्याचा रस बलावल पाहून प्यावा. (२) त्रिकटु, जवखार व सैंधव घालून ताक प्यावे. (३) घेरोला व तांदुलज्याच्या मुळ्या पाण्यांत वांटून त्यांत चौपट तूप घालून तुपाचे चौपट दूध घालून, तूप शेष राही-तोपर्यंत आटवावे आणि प्यावे. म्हणजे सर्व कृत्रिम विषांचा नाश होईल. म्हीदोदरावर-(१) निर्गुडीचा रस २ तोळे व गोमूत्र २ तोळे एकत्र करून द्यावे. (२) रक्तरोहिडा व हरीतकी यांचा कवळ गोमूत्रांत अ० म्हशीच्या मूत्रांत प्राशनार्थ द्यावा. म्हणजे म्हीदा व सर्वउदरे, मेह, मूर्क-

व्याघ, कृमि, गुरुम यांचा नाश होतो. (३) लमूण, पिंपळमूळ व हिरडा एकत्र कुटून खावा व वर गोमूत्राचा घोट द्यावा. (४) शेवग्याच्या रसांत सैंधव, चित्रकमूळ, पिंपळी, पळसाचा क्षार व यवक्षार यांचे चूर्ण घालून खावे. (५) काळा बोळ २, मिरी -१-, लवंग -१-, डिकेमाली -१-, वदाम -१- भाग घेऊन पाण्यांत बोराच्या आठीप्रमाणे गोब्या कराव्या व त्या द्याव्या. (६) वेळूचा पाला ताकांत वांटून सैंधव घालून द्यावा. (७) कोरफडीचा रस हळद घालून द्यावा. (८) पिंपळी व मध घालून ताक प्यावे. (९) रुईची पाने व सैंधव, मडक्यांत तोंड वंद करून गज-पुटाने जाळावीं व ती राख दद्यांत द्यावी. (१०) शेवग्याचे सालीचे काढ्यांत पिंपळी व मिरपूड घालून तें द्यावे. यकृतोदारावरही हेच उपाय करावे. बळगुदोदरावर-(१) योरशेरणी, ओंवा, जिरे व सैंधव यांचे चूर्ण द्यावे. जलोदरावर-(१) सुंठ, मिरी, पिंपळी, सैंधव यांचे चूर्ण घालून तक्रपान करावे. (२) सैंधव व मोहन्या समभाग एकत्र कुटून गोमूत्रावरोवर द्याव्या. (३) पांढऱ्या बरूच्या मुळाचे चूर्ण मधांत द्यावे. (४) देवदार, पळसाचीं फुळे, रुईचे मूळ, गजपिंपळी, शेवग्याची साल व आस्कंध हीं गोमूत्रांत वाटून पोटावर लेप द्यावा. म्हणजे सर्व उदरांचा नाश होतो. (५) ४५ तोळे कांद्याचे वीं वाटून चूर्ण करावे व ४५ तोळे जुन्या कामळ्याच्या रक्त्याची राख वस्त्रगाळ करून, त्या प्रत्येकांतून सहा सहा मासे घेऊन एकत्र करून एक तोळ्याची पुढी अशा ९० पुळ्या बांधाव्या. दररोज एक पुढी पाण्याशी घेत जावी, म्हणजे सांचलेले जलोदराचे पाणी लघवीद्वारे रोज झरून जाऊन रोग्यास आराम वाटेल व तीन महिन्यांत रोगी वरा होईल. पोटांस नस्तर मारून पाणी काढ्याने कित्येक रोग्यास आराम वाटतो. परंतु पुष्कळ रोगी नस्तर मारूयाने काळीज लवकर सडून जाऊन मरतात. याकरितां पाणी काढणे तें मोळ्या विचाराने काढावे. सर्व उदरांवर उपचार—(१) देवदार व चित्रक यांचा काढा द्यावा. (२) चवक व नागरमोथे यांचा काढा द्यावा. (३) देवदार, शेवगा, मसुरा, अशगंध हे गोमूत्रांत वांटून प्राशनार्थ द्यावे म्हणजे सर्व उद्दरे, कृमि, सूज यांचा शीत्र नाश होतो. (४) चवक १, चित्रक २, सुंठ ३, देवदार ४ भाग, यांच्या काढ्यांत

गोमूत्र व निशोत्तराचे चूर्ण घालून घारें. (५) हरीतकी व निर्गुडीचा पाला हीं गोमूत्रांत वांटून त्यांचा रस बलावल पाहून घावा. म्हणजे सर्व उदरें, मेह, अर्श, कृमि, गुल्म, यांचा नाश होतो. (६) उंटिणीचे दूध प्यावें. (७) मीठ, पादेलोण, सैंधव, जवखार, औंवा, पिंपळी, चित्रकमूळ, सुंठ, हिंग व वावडिंग यांचे चूर्ण तूपभाताबरोर घारें. म्हणजे वातोदर, गुल्म, अजीर्ण, वायुचा प्रकोप, संग्रहणी, पांडु, भगंदर व मूळव्याध यांचा नाश होतो. (८) वावडिंग, सज्जीखार व वाळ-हिरडे हीं समभाग व यांतील एका औषधाच्या चतुर्थीश कांडे निवडुंगाचा चीक, हीं एकत्र खलून बलावल पाहून ऊन पाण्यावरोर घावीं. (९) कढू इंद्रायणाचे फल म्हशीचे मूत्रांत शिजवून त्यांतील गीर थोडा खाण्यास घावा व तें मूत्र वर पाजावें. (१०) खोबऱ्याची एक वाटी घेऊन दोन्ही दाढांनी चावून थोडी खावी. नंतर त्यावर एक भिलावा खावा. नंतर थोडी वाटी खाऊन त्याजवर दुसरा भिलावा खावा व त्याजवर राहिलेली वाटी खावी. याप्रमाणे एक सांज सात दिवसपर्यंत करावें. ऊन पाणी पिण्यास घावें व आठवे दिवशी उतार हरभऱ्याची डाळ. पथ्य—हुलगे, मूग, जव, तांडुळ, ताक, लसूण, पडवळ, कारळे, शेवगा, दूध, विडा, अपथ्य—तळलेले पदार्थ, पाले भाज्या, तीळ, उण्ण, दाहक व खारट अशी भोजने, दिवा निद्रा.

१३ उदार्वत रोग.

कारण—क्षुधा, तृपा, निद्रा, श्वास, ओकारी, शिक, जांभई, ढेकर, नेत्रसंबंधी जल, शुकधातु, मलमूत्र, वायु, या तेराचे प्राप्त झालेले जे वेग, त्यांचा विरोध केला असतां वायु उद्धर्वगति होऊन तेरा प्रकारचा उदार्वत रोग उत्पन्न होतो. त्यांमध्ये मल, मूत्र आणि वायु या तिघांच्या निग्रहेकरून जो उदार्वत होतो तो मोठे घोर प्राणसंकट उत्पन्न करितो. **सामान्य लक्षण**—अतिशोष, ग्लानि, अति क्षीणता, शूल, विष्टायुक्त वांति, अशी लक्षणे ज्या उदार्वर्तीत होतात, तो असाध्य जाणावा. **उदार्वत रोगावर उपचार**—(१) जवखार, साखर एकत्र करून घावी. (२) चौपट पाणी घालून दूध प्राशन करावें. (३) घमाशाचा स्वरस, किंवा केशराचा काढा, किंवा काकडीचे वीज वाटून त्याच्या

पाण्यांत केळे मिश्र करून घावें. (४) गोमूत्रांत जवसाचे चूर्ण घालून प्यावें. (५) एलचीचे चूर्ण दुधाशी प्राशन करावें. (६) आंवळ्यांचा स्वरस अथवा काढा तीन दिवस प्राशन करावा. (७) गाढवाच्या लिदीचा रस घावा. (८) वाळलेला मुळा, आळे, पुर्नर्नवा पंचमूळ बाहव्याचा मगज यांचे तूप सिद्ध करून प्राशन करावें. (९) तिळाच्या काढ्यांची राख १ क्षार १ मासा, दुधांत गुळ १ तोळा घालून घ्यावा. **पथ्य**—तांदूळ, दूध, लंघन, पाचन हीं हितावह. अपथ्य—वमन, मलमूत्र यांच्या वेगाचा रोध, द्विदक घान्ये, कमलकंद, जांभूळ, काकडी, अळू, वेळूंचे कोंब, तुरट पदार्थ व जडाळ.

१४ उन्माद रोग.

कारण—भय, शोक, काम, इच्छित स्त्री अगर पुरुष यांची प्राप्ति न होणे, विरुद्ध भोजन, बलिष्ठ पुरुषादिकांशी मस्ती केल्याने, अव्यसत्त्व-गुणी पुरुषाचे वातादि दोष कुपित होऊन आपला नित्याचा मार्ग सोडून अन्य मनोवाहिनी, त्या धमनी (नाडी) त्यांप्रत जाऊन जेव्हांचिचाला विभ्रन करितात, तेव्हां त्या रोगास उन्माद असे म्हणतात. **लक्षण**—विषय नसतां हांसणे, गाणे, नाचणे, प्रीति करणे, लज्जा सोडणे, बुद्धिविषयास, रोदन, निद्रानाश, एकांती नेऊन कांही सांगितले असतां उद्वेग करणे, अम हीं लक्षणे होतात. **असाध्य लक्षण**—जो रोगी तोंड वर किंवा खालीं करून राहतो, सर्वकाळ जागा राहतो व क्षीण, असा असाध्य जाणावा. **उपचार**—(१) अपस्माराची औषधे घावी. (२) नवसागर व चुना हीं एकत्र करून कुर्पीत भरून तें हुंगावयास घावें. (३) पांढऱ्या कांद्याच्या रसाचे अंजन करावें. (४) सुंठ, मिरे, पिंपळी, हिंग, सैंधव, वेळंड, कुटकी, शिरसांची वीं, करंजबी, पांढरे शिरस, हीं समभाग घेऊन गोमूत्रांत वांटून गोळी करून तिचे अंजन करावें. म्हणजे चातुर्थीक ज्वर, उन्माद (उन्मत्त वायु), अपस्मार हे दूर होतात. (५) रोग्यास वांधून ठेवावें. सर्प इत्यादि भयंकर जनावरे दाखवून भिववावा व अंगाला सर्षपाचे तेल लावून उन्हांत बसवावा अथवा उताणा निजवावा. कुहिली अथवा उण्णोदक त्याच्या अंगावर फेंकावें किंवा लोहादिक तापवून डाग देण्याचे भय दाखवावें. (६) ब्राह्मी,

कोहळा, वेस्वंड, शंखपुष्पी, यांचे अंगरस वेगवेगळे काढून त्यांत मध्य व कोष्ठाचे चूर्ण मिळवून प्याले असतां सारे उन्माद रोग दूर होतात. (७) धोड्याच्या पानांचा रस अ० बिया ४ अथवा ५ तुपांत घावा. (८) घमाशाच्या अ० बाळहिरड्याचा काढा तूप घालून घावा. (९) दशमूळांचा काढा तूप घालून घावा. पथ्य—गहू, मूग, तांदुळ, घारोण दूध, तूप, जून कोहळा, पडवळ, चाकवत, तांदुळजा, नारळ, कवठ, कणस. अपथ्य.— उपणभोजन, मध्य, निरुद्धाशन, निद्रा, क्षुब्धा व तृष्णा यांचा रोध करणे, व्यायाम करणे, कारळे, पालेभाज्या.

१५ उपदंश [गरमी.]

कारण—ज्या स्थिया बहुत पुरुषांशी संग करितात अशा स्थियांशी संग झाल्यानें मैथुनानंतर शिश न धुतल्यानें; रजस्वला, बाळंतीण व रोगी अशा स्थियांशी संग केल्यानें अथवा शिशाचे ठारी हात, नस व दंत यांचा कठोर स्पर्श झाल्यानें हा रोग होतो. **लक्षणे**—इंद्रियावर व इंद्रियाच्या आंतील बाजूस चड्ये पडणे व मण्याच्या कडा सुजणे, दोम्ही बाजूच्या जांघेच्या मुळांतील नळाच्या तोंडास्वालील ग्रंथि [गांठी] सुजून मोळ्या होणे, म्हणजे ज्यास बद म्हणतात तें होणे व तें पकदशेस येऊन फुटल्यानंतर सर्व शरीरांतील रक्ताचा दुर्गंधियुक्त पू होऊन वाहन जाणे, धातुस्थान विघडणे, आणि त्या योगानें सर्व शरीरांतील रक्त दूषित होऊन सर्वांगावर व हात, पाय, अंड व मुख यांवर नायव्यासारखे चड्ये पडून त्यांचा परिणाम दुस्तर व्याधीसारखा [महारोगासारखा] होणे, आणि अतिशय दुःखानें [गर्भीनें] लिंगनाश, कृमि, मूत्रसंकोच, मूत्र जळ-जळणे, ग्रंथि इत्यादि विकार होणे, तिडका इ० लक्षणे होतात. **उप-दंशापासून** होणारे परिणाम—या रोगावर त्वारित उपचार करावे, उप-दंशाच्या योगानें मुख्यत्वेकरून शरीरांतील शुक्र व शोणित [धारु व रक्त] विघडून प्रथमतः सर्व वीर्यांचा नाश होतो; नंतर रक्त शोषण होते. संतरीचा अभाव होतो. शक्ति क्षीण झाल्यावर अर्थात शरीर पांढरे निस्तेज होते. अरुचि, अत्याहार हीं लक्षणे होऊन अंगांत ज्वराचा संचार होतो. त्यांतच सोकला उत्पन्न होतो व सर्व अस्थींतील तेज नष्ट होऊन क्षयरोग उत्पन्न होतो. बद उद्धवले असून ते ज्या वेळचे

त्या वेळी योग्य उपचार होऊन न वितुळले किंवा कुटून त्यांतील दम निघून जाऊन त्यांचा उपशम न झाला, तर गर्भी अंगांत मुरुन सर्व अंग, वृषण, इंद्रिये या ठिकाणी चड्ये पडून, ते पुवळणास येऊन त्यांतून दुर्गंधियुक्त लस व पू यांचा साव होतो. त्यायोगानें शरीरांतील सर्व रक्त जळून जाऊन शोषण होते. अंगास दुर्गंधि येऊन लागते. दांतावर मळ सांठतो. पोटांत किड्यु सांचते. ज्वरोद्धव होतो. पायांस सूज येते व त्यांतच परिणाम होतो. प्रसंगेकरून फिरंगोपदंशाची संप्राप्ति व लक्षण—फिरंग नामक देशांत हा रोग उत्पन्न होतो. फिरंगी लोक या देशांत आल्यापासून या रोगाचा फार प्रादुर्भाव झाला. हा रोग ज्या स्त्रीस व ज्या पुरुषांस झाला असेल, त्याचा अति सहवास करणारे जे मनुप्य, त्यांसही हा होतो. त्याचे प्रकार—बाद्य फिरंग, यांत अंगावर फोड व त्याचे ठारी वेदना मंद, ते फोड कुट्टे असतां त्रणासारखे होतात. हा सुखसाध्य आहे. अभ्यंतर फिरंग, यांत शरीराचे आंत संधीचे ठारी फोड होऊन कुटून त्रण होतात व ते फार दिवस राहतात. त्यांना वेदना फार असते. हा रोग कष्टसाध्य जाणावा. या दोहोंचे लक्षणांनी जो युक्त असतो तो बाद्याभ्यंतर जाणावा. फिरंगोपदंशाचे साधारण उपद्रव—कृश-पणा, बलक्षय, अभिमांद्य, दुर्धर वण, नाक झडणे, हाडे वांकडी होतात, हे उपद्रव जाणावे. **उपदंशावर उपचार**—आधीं रेचक घावे. (१) वरधारा, विववे ३, सुंठ, बालहरीतकी, आस्कंध, गोखरू, यांचे चूर्ण करून १ तोळा ताकांत घालावे. व त्यांत गूळ १ तोळा मिळवून घावे. (२) सागरगोटीच्या पाल्याचा रस काढून त्यांत तूप घालून तो ७ दिवस घावा. (३) तांबड्या गुजेच्या पाल्याच्या रसांत जिन्याची पूड व खडी-साखर घालून तो रस घावा. दि० ७ पथ्य—गवहाची रोटी व तुरीचे वरण अलणी. (४) कडुनिवाचा पाला व खडीसाखर एकत्र वांटून सकाळी खाण्यास घावे. दि० ७ पथ्य—पूर्वोक्त. (५) आघाड्याचे झाड मुळासुद्धां उपटून आणून नंतर त्याची मुळी कापून टाकावी. व राहिलेल्या झाडाचा रस ४ तोळे काढून त्यांत जिन्याची पूड पैसाभर घालून तो घावा. दि० ७. पथ्य—पूर्वोक्त. उतारा-जास्वंद अ० बोर, दोहोंच्या पाल्याचा रस घावा. म्हणजे आग राहील. (६) जिंझरुटीचा पाला

प्रकृतीचा असेल त्यासच हे औषध द्यावें. या औषधानें तिढकया परमाही जातो. पश्य--गव्हाची पोळी, तूप, साखर. (४) पांढऱ्या कमलाचा कंद आणून स्वच्छ धुवावा व ठेचावा; म्हणजे त्यांतून जो बलक येईल तो शक्त्यनुरूप पावशेरपर्यंत घेऊन त्यांत आपव्याच्या अंतरसालीचे चूर्ण व गाईचे दूध घालून सर्व भिश्रण सारखे करावें. नंतर जिरे व खडी-साखरेचे चूर्ण घालून द्यावें. (५) चोपचिनीचे चूर्ण द्यावें. (६) चोप-चिनीपाक द्यावा. गर्मीच्या चव्यांवर उपचार--(१) कण्हेरीचे मूळ वांटून त्याचा लेप शिश्वावर करावा म्हणजे उपदंशसंबंधी असाध्यही पीडा दूर होते. (२) कांटे घोड्याच्या (विलायताचा) अ० मोगली एरंडाचा चीक चव्यांवर लावावा, म्हणजे चट्टे लवकर भरून येतात. (३) त्रिफळ्याच्या काढ्याने अ० माक्याच्या रसाने वण धुवावा. (४) मोचरस, चिकण्या सुपारीची राख, बोरीच्या सालीचे चूर्ण, शंखजिरे हीं औषधें वारीक करून त्यांचे चूर्ण क्षतावर दडपून बसवावें. (५) पांदरा कात व चिकणी सुपारीची राख, यांचे चूर्ण क्षतावर घालावें. (६) रस-कापूर, पांदरा कात, मुरदाडिंग, शंखजिरे, मायफळ, सुपारीचा कोळसा हीं औषधें वारीक करून, तुपांत खल करून लावावी. (७) मोहळाचे मेण शेंदूर व कांगेचा रस, हे तोळा तोळा घेऊन आठ तोळे तूपांत कढवून दाट झाल्यावर उतरावें. हे मलम लाविल्याने गर्मीचे चट्टे, वण, नाडी-वण (हाड्यावण), हे बरे होतात. (८) गोपचिंदन व मोरचूत पाण्यांत खलून लावावें. (९) संगजिरा निंबाच्या रसांत वांटून लावावा; व सराट्याच्या भुक्टीचा धूर द्यावा. (१०) हिंगूळ, रुईच्या व रिंगणीच्या मुळांची साल, यांची धुरी द्यावी अथवा धूम्रपान करावें म्हणजे सर्व वण, उपदंशत्रण, प्रमेह व आम्लापित्त यांचा नाश होतो. बद-गर्भी आंत होऊन, शिश्वाचे वरले संधींत लांबट मोळ्या गांठी येतात त्यास बद म्हणतात. त्यांची उपेक्षा झाली असतां मोठ्या कष्टाने व बहुत कालाने पिकतात व वेदना अति दुःसह होते. बदावर उपचार--(१) चांगल्या गांठी वांधतात तोंच त्यास पुष्कळ जळवा लावून रक्त काढावें व कडूनिबाचा पाला, थोडे पाणी घालून वांटून त्यांत हळद व तूप घालून ऊन करून वर बांधावा. (२) चुना, दगडीपाषाणभेद, गिलावा एकत्र खलून

मूठभर वांटून त्यांत थोडे जिरे व धने घालून ७ दिं० द्यावें. (७) शिवलिंगीच्या वेलीचा रस गाईच्या दुधांत ४ तोळेपर्यंत मिळवून त्यांत जिरे व साखर घालून द्यावा. (८) कडूपडवळ, कडूनिब, हिरडा, वेहडा आंवळकठी, किराईत यांचा काढा द्यावा. किंवा खैर व असाणा यांचा काढा त्रिफळासहित, किंवा गुगुलसहित प्यावा, म्हणजे सर्व प्रकारचे उपदंशाचा नाश होतो. (९) आंव्याच्या सालीचा चार तोळे स्वरस घेऊन १६ तोळे शेळीचे दुधांत घालून प्राशन करावा. दिं० ७. तो उपदंशत्रणाला हितकारक होतो. (१०) जाईच्या कोंबळ्या पाल्याचा स्वरस २ तोळे, गाईचे तूप २ तोळे व किंचित् राळ घालून, तो प्रातःकाळी सेवन करावा. म्हणजे पांची प्रकारच्या उपदंशाचा नाश करितो. यावर गहूं व तूप यांचे पथ्य करावें. (११) रुईच्या व रिंगणीच्या मुळांची साल, हिंगूळ, हरताळ अथवा विवे हीं एकत्र कुटून चिलमींत घालून गुरुगुर्डीत ओढायास द्यावी. तोंड येईल. नंतर रोग बरा झाल्यावर फटकी अथवा खैराची साल व बाभळीची साल, इत्यादिकांचा काढा करून त्याच्या गुळण्या कराव्या. अंगांत भिनलेली गर्मी झाल्याने जाण्यास—(१) सराटे तोळा एक, कंकोळ पाव तोळा व खडीसाखर १ तोळा यांचा अष्टमांश काढा द्यावा. (२) सतत एक वर्षपर्यंत वांकेरी भार्ते गाईच्या दुधांत उगाळून प्रत्यही एकवेळ प्रमाणे सेवन केले असतां, अंगावर उठलेले डाग व साधारण चट्टे निखालस बेर होऊन शरीरांवील रक्त शुद्ध होतें, इतकेच नव्हें; तर क्षय, नाडिवण, इत्यादि विकारांवरही हें दिव्य औषध आहे. ज्या रोगाच्या अंगावर चट्टे उठले असतील, त्यांनी हेंच औषध थंड पाण्यांत उगाळून वर लावावें. (३) उंवरांचे जें पाळ (मूळ) साधारण जांघे-एव्हें मोठे असेल, ती जागा खणून पाळ मोकळे करावें. त्या पाळाखालीं एक भांडें ठेवून करवतीने तें पाळ कांपावें. याप्रमाणे सायंकाळीं केले असतां चार प्रहर रात्रींत त्या भांडचांत उंवराचा द्रव साठेल. तो वस्त्राळ करून बाटलींत भरून ठेवावा; रोग्यास शक्त्यनुरूप ४ तोळेपर्यंत घेऊन, त्यांत जिञ्याची पूड व खडीसाखर १। तोळ्यापर्यंत घालून सूर्योदय झाल्यावर प्रातःकाळीं व सूर्यास्त होण्यापूर्वी दोन घटका दिवस असतां सायंकाळीं, या प्रमाणे एक सप्तक दिल्याने चांगला गुण येतो. रोगी सशक्त व उष्ण

त्याची पट्टी घावी. (३) लसूण, बिबेव व शेवग्याची साल एकत्र वांटून पिंडी बसवावी. (४) चित्रकाची मुळी निंबाच्या रसांत उगाळून लावावी. (५) धूप, गुगुल, बोळ, बचनाग व गुंजेच्या डाळी, पाण्यांत उगाळून किंचित् गरम करून लेप लावून त्यावर अहाळीव चिकटवावें. हा ओढा फारच आकर्षण करणारा व गांठ मोडणारा आहे. (६) चिकण्याच्या झाडाची आरक्तवर्ण कोंवळी पाने आणून, गंधाप्रमाणे वारीक वांटून त्यांचा गोळा करून बदावर बसवून, त्या गोळ्यावर वारंवार थेंड पाणी घालीत राहावें. या औषधाने कितीही घट्ट गाठी असल्या तरी त्या त्वारित पिकून सैल होतात, व त्याजवर सुरकुत्या पडतात. (७) गांठ निवर आहे तोंच त्यास कात व रेवाचिनीचा शिरा, रुईच्या चिकांत उगाळून दिवसांतून दोन वेळां याप्रमाणे तीन दिवस लेप करावा. म्हणजे गांठ बसते. (८) त्रिधारी निवडुंगाचे झाडाचे मुळाचा रस लावून, वर त्याच झाडाचे मुळांजवळील माती लावावी. म्हणजे ३ दिवसांत गुण येतो. (९) साबु, चुना व बिबा उगाळून लेप घावा. म्हणजे सर्व प्रकारच्या गांठी वसतात. पथ्य—वसन, रेचन, जव, तांदुळ, मुगाचे कटण, तूप, कारली, पडवळ, कोंवळा मुळा, कडूं व तुरट पदार्थ, मध, तिळाचे तेल. अपथ्य—दिवानिद्रा, मुत्ररोध, जड अन्न, मैथुन, गूळ, आयास, आंवट पदार्थ, तेलकट पदार्थ, वातुल पदार्थ.

१६ कर्णरोग.

कारण—थंडी, जलामध्ये क्रीडा करणे, कान खाजविताना दुखविणे शास्त्रादिकांचा मिथ्यायोग व अन्यदोष कोपविणारे हेतु, यांनी दोषाचा कोप होऊन, कर्णशिरामध्ये प्रवेश करून त्या मानाने शूल उत्पन्न करितो. हे कर्णरोग २८ प्रकारचे आहेत. कानांत रसादिक घालणे ते भोजनाच्या पूर्वी घालावें, व तैलादिक अस्तमानानंतर घालावें. कर्णश्लावर—(१) आल्याचा रस, मध, सैधव व शिरसाचे तेल एकत्र करून तेल शेष राहीपर्यंत पचन करावें, तें थोडे गरम असतानांच कानांत घालावें. (२) लसूण, आळे, शेवगा, वायवर्णी, मुळा व केळ यांचा रस ऊन करून कानांत घालावा. (३) रुईच्या पिकल्या पानास तूप लावून अमीवर शेकून त्याचा रस काढून कानांत घालावा. (४) दिंड्याचे

मुळांचा कस्तक करून त्यांत तेल घालून पचन करावें; तें कानांत घालावें म्हणजे त्रिदोषजनित कर्णशूलांचा नाश होतो. (५) हिंग, सैधव, सुंठ, यांच्या कस्तकांत तेल घालून पचन करून, तें कानांत घालावें. (६) शेराच्या डिंड्या फुफाटचांत घालून, त्यांचा रस काढून तो कानांत घालावा. (७) निंबूरसांत किंवा गुरुगुडीतील पाण्यांत कवडीभस्म घालून तें कानांत घालावें. (८) माक्याचा रस, टाकळीच्या मुळ्यांचा रस, लसुणाचा रस, कांगेच्या पानांचा रस, आल्याचा रस, हे एकत्र ऊन करून कानांत घालावें. (९) समुद्रफेसाची वस्त्रगाळ पूड कानांत घालून त्यावर निंबूचा रस पिळावा. कर्णस्त्राव—म्हणजे कानांतून पू वाहतो त्यास— (१) शेदूर मधांत कालवून कानांत घालावा. (२) वेखंड, समुद्रफळाचे चूर्ण व कापूर, तिळाचे तेलांत कटवून तें कानांत घालावें. (३) मेलेला विंचू तेलांत कटवून, तें तेल कानांत घालावें म्हणजे सर्व कर्णरोगाचा नाश होतो. (४) सुंठ, सैधव, देवदार, हिंग, वेखंड, यांचे काढ्यांत तेल घालून कटवून, तेल सिद्ध झाल्यावर तें कानांत घालावें म्हणजे तिडका व साव हे बंद होतात. (५) सवागीची लाही करून कानांत घालावी. (६) बदामाचे तेल कानांत घालावें व वर निंबाचा रस पिळावा. (७) तुरटीच्या लाहीची पिचकारी घावी. अ० पुड करून कानांत घालावी. (८) राळेच्या तिप्पट तेल वेऊन एकत्र कटवून नंतर गाळून तें कानांत घालावें. (९) काळ्या तुळशीचा रस व माक्याचा रस दिवसांतून चार पांच वेळ कानांत घालावा. (१०) शेवग्याच्या वाळवेल्या फुलांचे चूर्ण अथवा तेल सिद्ध करून कानांत घालावें. (११) रुईचे फुलांचा व भुईआंवळीचा रस कानांत घालावा. (१२) मध कानांत घालावा. (१३) बाभळीच्या सालीच्या काढचाने त्रिफक्व्याच्या काढचाने, अ० काताचे पाणी करून त्याने कान धुवावा. (१४) तिळांचे तेलांत लसुणाच्या पाकळ्या तळून तें तेल कानांत घालावें. (१५) महाळुंगाचे रसांत सज्जीखार घालून तो कानांत घालावा म्हणजे ठणका व साव हे बंद होतात. (१६) समुद्रफेसाचे चूर्ण कानांत घालावें. तें साव, ब्रण, चिकटा यांचा नाश करिते. (१७) गोमूत्र मंदोषण करून, त्याणे बाहव्याच्या काढचाने, तुळशीच्या रसाने,

कान धुवावा. (१८) रसांजन, स्त्रीच्या दुधांत उगाळून त्यांत मध्य घालून तें कानांत घालावें. (१९) जाईच्या रसांत तेल पचवून तें कानांत घालावें. (२०) सबज्याचा रस कानांत घालावा. (२१) बड, आंवा, जांभूळ व मोहाचे कोवळे पानाचे कल्कांत, तिळांचे तेल चौपट घालून, तेल सिद्ध करून कानांत घालावें. कृमिकर्ण (कानांत किडे पडतार किंवा गोमाशा अंडी घालतात त्यावर) — (१) शिरसाचे तेल कानांत-घालावें. (२) रिंगणीच्या फळांचा धूर घालावा. (३) निर्गुडी, शेवगा किंवा कळ-लावीचा कांदा, या प्रत्येकाचा रस कानांत घालावा. (४) कापुराचे पाणी करून कानांत घालावें. (५) फांगळ्याचे मूळ, गोमूत्रांत उगाळून कानांत घालावें. गोमाशा, किडे, गोम वैगरे कानांत गेल्यास — (१) कांगेचा, उत्तरणीचा अ० तिळवणीचा रस कानांत घालावा. (२) कासविप्राचा अथवा शेवग्याचा रस कानांत घालावा. (३) तोंडलीच्या पानांचा रस व तेल कानांत घालावें. (४) सर्मईच्या खाली जमलेले हिरवें तेल अ० मध किंवा एरंडेल कानांत घालावें. (५) तगर व पळस यांचे मूळ दातांनी चावून त्याची लाळ कानांत घालावी ती तत्काळ गोमाशीचा नाश करिते. (६) कळलावी, निळा माका, सुंठ, मिरी, पिंपळी, यांना एकत्र करून वस्त्रांत वांधून ती पोटळी कानांत पिळावी. कर्णजलौका, कृमि, मुंग्या वैगरेचा नाश होतो. कर्णनाद — म० वायूची गति शब्दवाहिनी शिरांत गेली असतां नौवद, मृदंग, शंख इत्यादिकांच्या शब्दासारखे शब्द ऐकू येतात त्यास — [१] कांगेचा रस कानांत घालावा म्हणजे कर्णनाद व बाधिर्य यांचा नाश होतो. [२] अघाड्याच्या क्षाराचे पाणी व अघाड्याचा कल्क, यांत तिळांचे तेल घालून सिद्ध करावें; व कानांत घालावें म्हणजे कर्णनाद व बाधिर्य यांचा नाश होतो. [३] हिंग तिरफळ व सुंठ हीं खिरसेलांत घालून कढवून तें कानांत घालावें; म्हणजे कर्णनाद व बाधिर्य यांचा नाश होतो. [४] हिंग्वादि तेल — हिंग, नागरमोथे, देवदार, बडीशेप, मुळ्याची राख, भूर्जपत्र, यवक्षार, सैधव, पादेलोण, सोरा, शेवगा, सुंठ, सज्जीखिर, विडलोण, सुरमा, महाळुंगा, केळ, यांचे रस व मधुमूक्त [निंवूचा रस ६४ तोळे, मध १६ तोळे, व पिंपळी ४ तोळे घालून, तुपाच्या भांड्यांत भरून वंद करून, भाताच्या

राशींत पुरून ठेवावें. एक महिना झाल्यावर काढावें, त्याला मधुमूक्त म्हणतात.] हें घालून, त्यांत तिळांचे तेल घालून सिद्ध करावें, तें कर्णरोग, कर्णनाद, बाधिर्य व भिवया, मस्तक, कान, कानाची पाळी, यांतील शूल यांचा नाश करिते. हें चरक व सुश्रुत यांना मान्य आहे. [५] कापशीच्या बोंडांचा रस नित्य कानांत घालावा. बाधिर्यावर — [१] गोमूत्रांत बेलफळे वांटून त्यांत पाणी, शेळींचे दूध व तेल घालून पचवून सिद्ध करावें व तें कानांत घालावें. [२] बृहत्पंचमूलांची कांडे आणून, ती आठ अंगुल प्रमाण करून ध्यावी; त्यांस कापूस गुंडाळून तेलांत बुडवून पेटवावी. त्यांतून जें तेल सवर्ते तें सुखोष्ण कानांत घालावें. [३] कांजी, महाळुंगाचा रस व मध गोमूत्रांत किंवा मध, आव्याचा रस, शेवग्याच्या कांद्याचा रस व केळीच्या कांद्यांचा रस यांत अथवा सुंठ, धने, हिंग, यांच्या कल्कांत तेल सिद्ध करून कानांत घालावें. [४] निर्गुडी, जाईचा पाला, रुई, माका, लसूण, केळ, कापशी, शेवगा, तुळस, आले, कारळे, यांच्या रसांत तिळांचे तेल घालून त्यांत बचनाग घालावा आणि पचन करावें; तें कानांत घालावें म्हणजे बाधिर्य, कर्णनाद, कृमि, ठणका व पूयांचा नाश करिते. [५] सुंठ, सैधव, पिंपळी, नागरमोथे, हिंग, वेखंड व लसूण यांच्या कल्कांत तिळांचे तेल आणि रुईचा व पळसाचा रस घालून सिद्ध करावें; तें कर्णरोग, वहिरेपणा, यांचा नाश करिते. पथ्य — गहूं, तांदूळ, मूळ, जव, तूप, पडवळ, शेवगा, वांगे, कारळे. अपथ्य — डोकीवरून खान, व्यायाम, कफकारक व जड असे पदार्थ.

१७. कामलारोग. (कामीण, कावीळ.)

कारण व लक्षण — अति पित्तकारक पदार्थांच्या सेवनेकरून पित, रक्त व मांस हीं दूषित होऊन त्वचा, नसें, मुख, हीं हळदीसारखीं पिवळीं होतात. मळ व मूत्र हीं रक्तवर्ण व पीतवर्ण होतात; व दाह, अग्रिमांद्य, दुर्बलपणा, अरोचक इ० लक्षणे होतात. उपचार — [१] एरंडाच्या पानांचा अ० डेंखाचा रस ४ तोळे काढून त्यांत गाईचे दूध घालून घालावा. [२] गहूं वेऊन त्यावर पळी विस्तवांत लाल करून दाबावी व तीस जो घाम येईल तो डोळ्यांत घालावा. [३] दुधांत सुंठीचे त्रूणी

घालून यावे. [४] देवकापशीच्या बोंडाचा रस नाकांत घालावा. [५] देवडांगरीच्या फळाचे चूर्ण तांदूळभर नाकांत ओढावे म्हणजे नाकांतून पिवळा स्राव होऊन २ प्रहरांनी कांवीळ उतरते. [६] कडू दोडकीचे चूर्ण १ तांदूळभर नाकांत ओढावे. [७] सकाळी तांबडा ऊंस खात जावा. [८] कडू निंबाच्या अंतरसालीचा काढा अ० रस काढून त्यांत मध व किंचित् सुंठीची पूड घालून यावा. [९] एरंडाचे मूळ मधांत उगाळून चाटावे. [१०] पांढरा कांदा व गूळ एकत्र घाटून त्यांत थोडी हळद घालून यावे. [११] गुळवेलीचा रस मध घालून यावा. पथ्य—जव, गहू, तांदुळ, मूळ, मसुरा, तुरी, पडवळ, तांदुळजा. अपथ्य—पालेभाज्या हिंग, पेंड, तांबुल, तिखट, आंबट, उष्ण अन्न.

१८ कासरोग (खोकळा.)

कारण—तोंडांत व नाकांत फार खूर गेश्यानें, अति व्यायामानें, आम्ल पदार्थ भक्षिश्यानें, स्त्वर भोजनदेश्यानें, व मल, मूळ, वायु, शिंका यांच्या अवरोधानें प्राणवायु दुष्ट होऊन उदानवायूला मिळून कासरोग उत्पन्न करितो. उपचार—[१] रुईच्या फुलांतील कळे घेऊन, त्याच्या समभाग मिरपूड घालून, खलून, गोळ्या चार चार वालांच्या कराव्या. रोज एक गोळी घावी म्हणजे कास व श्वास (दमा) हे दूर होतात. [२] अडुळशाचा रस मधांतून यावा. [३] लवंगादिवटिका घावी. [४] मरीचादिगुटिका घावी. [५] सुंठ, चाळहरीतकी, नागर-मोथे ही कुटून त्यांत दुप्पट गूळ घालून गोळ्या कराव्या व एकेक गोळी तोंडांत घरावी म्हणजे कास, श्वास दूर होतात. [६] बेहड्याची साल तोंडांत घरून त्याचे पाणी गिळावे. [७] हिरडा, बेहडा यांचे चूर्ण मधांत घावे. [८] शेळीच्या मूळांत बेहडेदळाच्या गोळ्या कराव्या व मधांतून गोळी घावी. म्हणजे कास, श्वास जातात. [९] आळ्याचा रस मधांत घालून यावा. म्ह० कास, श्वास दूर होतात. [१०] रिंगणीमुळाचा काढा करून त्यांत पिंपळीचे चूर्ण व मध घालून यावा. [११] डोरलीचा काढा, पिंपळी व खडीसाखर घालून यावा. [१२] उन्हाळीच्या मुळीचे धूम्रपान करावे. [१३] बोरीचा पाला वांटून, सैधव व तूप घालून तव्यावर परतून घ्यावा. [१४] काळ्या घोड्याचे पंचांग

(मूळ, पाने, साल, वैगरे) ओढावे, [१५] घमाशाचे मूळ ओढावे. [१६] रिंगणी व पिंपळीचे चूर्ण मधाशी घावे. [१७] बेहडे २ भाग व पिंपळी १ भाग यांचे चूर्ण मधाशी घावे. [१८] पिंपळी, पिंपळमूळ, सुंठ व बेहडे यांचे चूर्ण मधाशी घावे. पथ्य—तांदूळ, गहू, सावे, जव, उडीद, मूळ, कुलित्थ, तूप, दूध, चाकवत, वांगे, मुळा, लसूण, तोंडले, उष्णोदक. अपथ्य—दाहकारक पदार्थ, कंद, दुध्याभोपळा, फार खाणे, जड, शीतल, आंबट व दुष्ट असे अन्नपान.

१८ कुष्ठरोग. (कोड.)

कारण व संप्राप्ति—विरुद्ध पदार्थांचे सेवन, मलमूत्रादिवेगांचे संधारण, अति खोसेवन, मद, मांस आणि दुष्ट जल यांचे अतिसेवन, दही, लवण, आम्ल, उडीद, मुळे, दिवानिद्रा, अति व्यायाम, अति संताप, इत्यादि कारणांनी वातादि दोष कुपित होऊन, त्वचा, रक्त, मांस व उदक यांना दूषित करून कुष्ठरोगास उत्पन्न करितात. गजकर्ण, खरूज इ० हे कुष्ठरोगाचे भेद आहेत, हळीच्या काळांत दूधदुभत्याचा अभाव होत चालूच्यामुळे या देशांत कुष्ठरोगाचा फारच प्रादुर्भाव झाला आहे. उपचार—जळवा लावून वारंवार रक्त काढावे. (२) खैराची अंतरसाल, त्रिफळा, कडूनिंबाची साल, कडूपडवळ, गुळवेल, अडुळशाची पाने, यांचा काढा करून घावा म्हणजे सर्व कुष्ठ दूर होतात. (३) आंबळकठी व खैराची अंतरसाल यांचा काढा करून, त्यांत बावंचीचे चूर्ण ३ मासे मिळवून प्याल्यास श्वेतकुष्ठ दूर होते. (४) खैराचे पंचांगाचा (मूळ, पान, फूल, साल, फळ.) काढा करून ठेवावा. त्यांने खान, पान, भोजन, उद्वर्तन व लेप करावा म्हणजे सर्व कुष्ठ दूर होतात. (५) शुद्ध गंधक, पारा, मनशीळ, हरताळ, मिरी, हळद, आंबेहळद, शेंदूर, मोरचूत, टाकळ्याचे बीज, बावंच्या, जिरे, कडूजिरे, या तेरा औषधांचे बारीक चूर्ण करून, त्यांत निंबाचा रस व तूप घालून लोखंडाचे कढीइत लोखंडाचे बत्याने ४ प्रहर घोटावे; नंतर लावावे. म्हणजे दब्रु, पामा, कंडू इ० रोग वरे होतात. (६) पांढरे गोकणीचे मूळ पाण्यांत उगाळून लेप करावा म्हणजे श्वेतकुष्ठ दूर होते. (७) पिंपळी, जाई, हिराक्स, बाबंडिंग, मनशीळ, गोरोचन, सैधव हीं गोमूत्रांत वांटून लेप

करावा, म्हणजे श्वेतकुष्ठ दूर होते. (८) कावळी, टाकळचाचे बीज, कोष्ठ, पिंपळी, हीं बोकडाच्या मूत्रांत वांटून लेप करावा. म्ह० श्वेतकुष्ठ दूर होते. (९) लाख, विशेष धूप, कोष्ठ, किंवा वावडिंग, हळद, दारूहळद, पांदरे शिरस, सुंठ, मिरी, पिंपळी, मुळ्यांचे बीं, हीं समभाग घेऊन चूर्ण करावे. कुष्ठ, शिरीं, किटिभ कुष्ठ आणि खरूज यांवर याचा, पाण्यांत अ० बोकडाचे मूत्रांत लेप करावा. (१०) मनशीळ, हिराकस व मोरचूत हीं गोमूत्रांत वांटून लेप करावा, तो किटिभ, विसर्प व सर्व कुष्ठे यांचा नाश करितो. (११) धोउयाच्या विया व सैवेव, यांचा पाण्यांत कल्क करून शिरसाचे तेलांत पचन करून, तें तेल वैदादिक कुष्ठ म्हणजे ज्याच्या योगाने हात पाय फुटून चिरा पडतात त्यावर लावावे. (१२) टाकळ्याचे बीं, आंवळकठी, राळ, निवडुंगाचा चीक, कांजीत वांटून त्याचा, दद्दु म्हणजे कुष्ठावर लेप करावा. (१३) हिंगूळ, गंधक, पारा, पिंपळी, बचनाग, वावडिंग, हळद, चित्रक, मिरी, हरी-तकी, सुंठ, नागरमोथा, समुद्रफेस, बावच्या, कुटकी, बाहवा, टाकळ्याचे बीं, हे पदार्थ समभाग घेऊन, त्यांचा निवाच्या रसांत खल करावा. त्यांचा लेप केला असतां दद्दु, कंडू, विसर्प, लूत, भगंदर, मंडल कुष्ठ, यांचा क्षणांत नाश होतो. (१४) पारा, गंधक, नागकेशर, हीं शिरसाचे तेलांत खलून अंगाला चोळावे म्हणजे सर्व कुष्ठांचा नाश होतो. (१५) करंजाचे बीं, टाकळ्याचे बीं, कोष्ठ हीं गोमूत्रांत वांटून लेप करावा, तो कुष्ठावर प्रशस्त आहे. (१६) पांदरे कण्हेरीचा रस, वावडिंग, चित्रक-मुळाची साल, हीं तेलांत टाकून कढवून तें अंगास लावावे. (१७) त्रिफला, वावडिंग, पिंपळी, यांचे चूर्ण मधावरोवर चाटावे; म्हणजे कुष्ठ, कूमी, प्रमेह, नाडीवण, भगंदर यांचा नाश होतो. (१८) पारा, गंधक, यांची कज्जली शिरसाचे तेलांत खलून नंतर माक्याचे रसांत खलून लेप करावा म्हणजे सर्व कुष्ठांचा नाश होतो. (१९) पांदच्या कण्हेरीच्या मुळ्या, कुडा व करंज यांची साल, दारूहळद व जाईचा पाला यांचा लेप करावा. (२०) शिलाजित, कपिला, ज्येष्ठमध, तुरटी, राळ, व मनशीळ हे प्रत्येक ४ तोळे घेऊन, त्यांचा लोण्याशीं, खवणाऱ्या कुष्ठावर लेप करावा. (२१) खैराचे झाडासालीं खळगा करून त्यांत खापर

ठेवून खैराचे मूळ दुखवून त्यावर अभि करावा, म्हणजे त्याचा सापरांत रस जमतो. त्यांत आंवळ्याचा रस व मध घालून यावा. तो कुष्ठाचा नाश करितो व रसायनही आहे. (२२) निंबाची १०० पांने, निंबोळ्या, आंवळे, वावडिंग, बावंची यांचा कल्क प्राशन करावा. (२३) मोर्चुदाचे पाण्यांत सात वेळ मालकांगोण्यांचे तेल पचन करावे. तें अंगास लावले असतां पांदरा कोड जातो. (२४) व्रजतेल—सातवीण, करंज, रुई, जाई, कण्हेर, निवडुंग, आणि शिरसवृक्ष यांची मुळे; तसेच चित्रक, रानमोगरी यांची मुळे; करंजाचे बीज, हिरडा, वेडा, आंवळकठी, सुंठ, मिरी, पिंपळी, हळद हारूहळद, श्वेतशिरस, वावडिंग, टाकळा यांचा गोमूत्रांत कल्क करून त्यांत तेल सिद्ध करावे. हे अंगास लावले असतां कुष्ठ, नाडीवण, आणि दुष्टवण यांचा नाश होतो. खरूज, कंडु, गज-कर्ण इत्यादिकांवर—(१) पारा, गंधक, कात, मोरचूत, पाषाणभेद, मुरदाडसिंग, हीं समभाग व यांचे चौपट तूप घेऊन तांब्याच्या भांड्यांत खलून तें लावावे म्हणजे खरूज, गजकर्ण, विस्फोटक, दाद, नायटे, आगपैण हीं दूर होतात. (२) आंवळ्यागंधक व मिरी यांच्या चौपट तूप घेऊन तांब्याचे भांड्यांत खल करून त्याचा लेप तीन दिवस करावा. व लेप केल्यावर कांही वेळ उन्हांत वसावे. (३) नारळाच्या करंवंथांचे तेल पाढून लेप करावा म्हणजे खरूज व गजकर्ण यांचा नाश होतो. (४) चंदनी तेल, लिंबाचा रस, आणि कापूर यांचा खल करून तें लावावे. (५) आंवळ्यागंधक, टांकण-खार व किंचित मेण यांचा खोवरेलांत खल करून तें मलम लावावे म्हणजे खरूज व गजकर्ण यांचा नाश होतो. (६) मुरदाडसिंग व तुरटीची लाही ही एकत्र करून शतधौत तुपांत खलून लावावी. (७) शतधौत तुपांत रसकापूर खलून तें लावावे म्हणजे खरूज, गजकर्ण, खवडे, नायटे, आगपैण यांचा नाश होतो. (८) पारा व गंधक यांची कज्जली लोण्यांत खलून लावावी. (९) कवाबचिनी, गेरू, कोष्ठ, मोरचूत, जिरे, मिरी हीं प्रत्येक तोळा तोळा, मनशीळ, गंधक व पारा हीं सहा सहा तोळे, आणि तूप २० तोळे घालून ताम्रपत्रामध्ये घालून खल करावा. त्याचा तीन तिवस लेप करावा म्हणजे तीव्र गजकर्णव्यथा दूर होते.

(१०) गुंजा, चित्रक, शंखभस्म, हळद, दुर्वा, हरीतकी, कळलावी, निवडुंग, सैंधव, कोरफड, नागरमोथा रुईचा चीक, घेरोसा, पारा, बांचा, टाकळा, वावडिंग, मिरी हीं मधांत घोटून लेप करावा, म्हणजे कंडू, दद्रु व गजकर्ण यांचा नाश होतो. (११) दूर्वा, हरीतकी, सैंधव. टाकळ्याच्या बिया, आजवला व कांजी एकत्र करून वांटून लेप करावा. म्हणजे तीन लेपांनी बद्धमूळ अशी दद्रु व कंडू यांचा नाश होतो. कुष्ठरोगावर लावलेले औषध दुसरे दिवशी रिठे लावून चांगले भुवून टाकळावै, नंतर त्यावर औषध लावावै. (१२) गंधक, टांकणसार, मायफळ, कापूर, ही मेंढीचे दुधांत खलून लावावी. (१३) तरवडाचे अगर टाकळ्याचे वीं, लसूण व कड्डनिवाचा पाला, हीं तेलांत परतावी. जळाली म्हणजे त्याचे मलम करून लावावै. पथ्य—जब, गहू, तांदूळ, तूप, मूग, तुरी, मसूर, पडवळ, लसूण, चाकवत, घोसाळी, कडू पदार्थ. अपथ्य—घास काढणे, मैथून, ऊस, गूळ, दही, दूध, आम्लपदार्थ, तीळ, तांदूळ, उडीद, मद्य.

१९ कृमिरोग. [जंत.]

कारण—भक्षण केलेले जिरले नसतां फिरून खाणे, नित्य मधुराम्ल खाणे, भोजनास वेळेचा नियम नसणे, दुग्धादिक पिणे, मिष्ठान व गूळ, सासर इत्यादि भक्षण करणे, व्यायाम न करणे, हीं कृमिरोगाची साधारण कारणे जाणावी. लक्षण—ज्वर, निस्तेजपणा, शूळ, हृदयाला पीडा, ओकारी, अम, अन्नद्रेष, अतिसार इत्यादि लक्षणे जाणावी. उपचार—
(१) किरमाणी ओवा प्रातःकाळी शिळ्या पाण्यांत घेतला असतां कृमिरोग दूर होतो. याच किरमाणी ओव्याचे जै सत्व काढले आहे, त्यास इंग्रजी भाषेत “सांटोनाइन” असे म्हणतात. (२) पळसपापडी अर्धी-कच्ची भाजून, मुगाच्या डाळिली एवढी तुपाशी घावी. किंवा पळसपापडी एक कुटून भिजत घालावी व तें पाणी गाळून घेऊन शक्तीप्रमाणे मध घालून घावी. (३) वावडिंगाचा काढा गूळ घालून घावा. (४) सुंठ, वावडिंग, विववा यांचे चूर्ण मधांत देणे. (५) खाजकुहिलीवरची कुसे दुधांत घालून घावी. अगदी लहाल मुलास हें देऊ नये. (६) पुढिन्याचा रस व सवजाचा रस एकत्र करून घावा. (७) महाकुंगाच्या सालीचा काढा घावा. (८) अननस खावा; म्हणजे जंताचे पाणी

होईल. (९) सागरगोटीच्या पाल्याच्या रसांत आंबेहळद उगाळून पोटांत घावी. (१०) सागरगोटा व हिंग भाजून त्यांत मीठ घालून तुपांत खलून पोटांत घावै. (११) बडाचे पारंब्यांचे कोवळे अंकूर वाढून त्यांचा रस तीन दिवस घावा. (१२) एरोदस खावयास घावा, किंवा चूर्ण करून मधांतून घावै, हें खावयास गोड आहे. (१३) किरमाणी ओवा एक तोळा, वायवर्ण्याची साल एक तोळा, खडीसासर ३ तोळे यांचे चूर्ण, मोठ्या मनुष्यास ६ माशांपासून १ तोब्यांपर्यंत व लहान मुलास २ किंवा ३ गुंजा घावै. (१४) उंदीरकानीचे पाल्याचा रस बोंडलेभर पाजावा; किंवा त्याच्याच वाळस्या पानाचे चूर्ण अर्धमासा, मधावरोबर घावै. (१५) कापूर अर्धा गुंज व थोडे केशर, हीं रात्री घावी; म्हणजे कूमि पडतात. (१६) इंद्रजवाचे चूर्ण थोडा हिंग घालून घावै. (१७) एक गुंज तुरटी, मधाशीं घावी. (१८) बकाणनिवाच्या अथवा पांगान्याच्या आणि बकाणनिवाच्या अंतरसालीचे चूर्ण २ मासे मधांत अथवा दुधांत घावै. (१९) वायवर्ण्याची साल, एरोदस, किरमाणी ओवा, सुंठ, वावडिंग, संचळ, यांचे चूर्ण मधांत घावै. (२०) कपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२१) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२२) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२३) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२४) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२५) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२६) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२७) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२८) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (२९) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै. (३०) नागरमोथे, वावडिंग, पिंपळी, उंदीरकपिलचूर्ण गुळांत घावै.

२० गंडमाला, गलगंड व अपची.

गंडमालेची संप्राप्ति—लहान बोरासारखे व मोठ्या बोरासारखे व अंबळयाएवढे असे ग्रंथि [गांठी] कांख, बाहुमूळ मान, गळा, यांच्या ठायी कफाने मेद दुष्ट होऊन होतात; त्यास गंडमाला म्हणतात. त्या गंडमाला बहुत ग्रंथीनी युक्त असून चिरकालेकरून हलक्या पाकदशेप्रत जातात असे जाणावै. त्या पूर्वोक्त गंडमालांच्या गांठी कांदी पिकून फुटून स्वतात व नाहीशा होऊन फिरून दुसऱ्या उत्पन्न होतात. व त्यांचा संबंध बहुत असतो; त्या रोगाला अपची म्हणतात. गलगंडाची संप्राप्ति—मान, गळा व इनुबटी यांच्या संधीचेठायी वृषणासारखी ग्रंथिरूप सूज लोंबू लागते, व ती सूज लहान अथवा मोठी

असते; तिला गलगंड म्हणतात. तो गलगंड वायु, कफ हे गव्याचेठार्यी दुष्ट होऊन त्यापासून होतो. उपचार—(१) हिराकस, रुईच्या चिकांत उगाळून लेप घावा. (२) बचनाग निंवाच्या रसांत उगाळून लेप करावा. (३) कड पिकलेल्या भौंपळ्यांत पाणी घालून ठेवून नंतर तें पाणी प्राशन करावे. दि० ७. (४) चित्रक, बिवेव, हिराकस, निवुंगाचें मूळ रुईच्या चिकांत वांदून लेप करावा. (५) कांचनवृक्षाचे सालीचा काढा करून त्यांत सुंठाचें चूर्ण घालून घावा. (६) वायवर्णाचे सालीचा काढा करून त्यांत मध घालून घावा. (७) एरंडमूळ व पळसाचें मूळ, तांदळाचे भुवणांत उगाळून लेप करावा. यानें गलगंडही दूर होतें. (८) कडभौंपळ्याचा रस आणि शिरसेल एकत्र करून अभीवर कढवून रस जळाला म्हणजे तें तेल लावावें. (९) उन्हाळीचें मूळ व हळद, गाईच्या दुधांत उगाळून लेप घावा. (१०) कड शेवग्याची साल व इंद्रावणाच्या मुळाची साल समभाग एकत्र कुटून, ती भुकटी गुडगुडीत ओढावी. (११) रुईचा चीक, सैधव, समुद्रफळ व पळसबीं हीं निंवाच्या रसांत खलून लावावी. (१२) मुळ्याचें वीं, शिरस, शेवग्याचें वीं, तागाचें वीं, सातू व जवस हीं आंवट ताकांत वाटून लावावी; म्हणजे गंडमाला व गलगंड यांचा नाश होतो. (१३) मुयचाफ्याची मुळी, कुचल्याची वीं व बचनाग, थंड पाण्यांत उगाळून लेप घावा. या लेवानें ओढा लागतो. येणेकरून गंडमाला, गलगंड, किंवा कोणत्याही गांठी त्वरित बसतात. फुटलेल्या गांठी भरून येण्यास मलमाच्या पट्या लावाव्या. (१४) चंदन, हरीतकी, लाख, वेखंड, कुटकी यांनी तेल सिद्ध करून प्राशन करावें म्हणजे अपचनाचा नाश होतो. (१५) वाहव्याचें मूळ तांदळाच्या भुवणाशी वांदून नाकांत सोडावें आणि त्याचा लेपही करावा. (१६) कुलित्थ व मिरी यांचा काढा घावा. गलगंडावर—(१) हरताळ गोमूत्रांत उगाळून लेप करावा. (२) तुना, गूळ, वेरोसा एकत्र करून लेप घावा. यानें गालाची सूजही दूर होते. (३) धोऱ्याचा पाला वांदून त्यांत तुना मिळवून तो वर बांधावा. पथ्य—जुनी तांबडसाळ, जव, मूळ, पडवळ, शेवगा, कारळी, ऊंस, रुक्ष, तिस्ट, अशिदीपक असे पदार्थ. अपथ्य—दूध व उंसापासून जे पदार्थ होतात ते मिटावा, आम्ल, मधुर, जड व कफकारक असें अन्न.

२१ गुलमरोग.

कारण व संप्राप्ति—मिथ्या आहार आणि विहार यांहीकरून वातादिक दोष कुपित होऊन, पोटामध्ये अंथिरूप पांच प्रकारचे गुलम उत्पन्न करितात, तो अंथि बांच्यासारखा असून, चल अथवा अचल आणि वाटोळा असतो व कधीं मोठा व कधीं लहान असा होतो. या रोगास गुलम असें म्हणतात. **पूर्वरूप**—फार ढेंकरा, मलबद्धता, अन्नावर अरुचि, आंतडीं कुरकुर वाजतात व दुखतात, पोटफुगी व अग्रिमांद्य हे गुलमरोगाचें पूर्वरूप जाणावें. **उपचार**—(१) पिंपळी व जवखार यांचे चूर्ण आल्याचा रस व मध यांशी घावें; म्हणजे गुलम व श्वासकास दूर होतात. (२) चिरफळ, सैधव, पादेलोण, बिठुलोण, अजमोदा, एरंडमूळ, जवखार, बाळहिरडे, भाजलेला हिंग, वावडिंग हीं दहा औषधे समभाग घ्यावीं व निशोत्तर ३ भाग घ्यावें. सर्वांचे चूर्ण करून तें उन्ह पाण्याशी घ्यावें; म्हणजे गुलम, शूल, पोटदुखी, उदर हे रोग दूर होतात. (३) हिंगाष्टकचूर्ण घ्यावें. (४) जासवंदीच्या पाल्याचा रस त्रियाही नवटांक घ्यावा. दि० ७. म्हणजे वातगुलम (वायगोळा) दूर होतो. (५) आपट्याच्या पाल्याच्या रसांत मिळ्यांची पूळ व तिळांचे तेल ७ थेंब घालून घ्यावें. दि० ३. म्हणजे वातगुलम दूर होतो. (६) शेवग्याच्या पाल्याचा रस पावशेर, त्यांत २ तोळे खडीसास्वर मिसळून ३ दि० घ्यावा; म्हणजे वातगुलम दूर होतो. (७) रिंगणी मुळासहित सुकवावी. नंतर तिचे चूर्ण करून गरम पाण्यांत नित्य १० मासे वजन, याप्रमाणे दोन वेळ घ्यावें. याप्रमाणे ७ दिवस करावें; म्हणजे पोटांतील कोणत्याही आजाराची गांठ असली तरी दूर होते. (८) सागरगोटा भाजून त्याचे चूर्ण गुळांत दिलें असतां प्रसूतकाळीं उठलेला वायगोळा दबतो. (९) दशमूलाच्या काळ्यांत जवखार व सैधव घालून घावा. म्हणजे गुलम, शूल, हृद्रोग व श्वास यांचा नाश होतो. (१०) उन्हाळीचा क्षार व हरीतकीचूर्ण हें दोन्ही चार चार मासे एकत्र करून, उन पाण्याशी घ्यावें. **रक्तगुलमाचे लक्षण**—खी नृतन बाळंत असतां अथवा अपक गर्भपात झाला असतां किंवा कृतुकाळीं अपथ्य पदार्थ सेविले असतां, तिच्या गर्भाशयाच्याठार्यी वायु रक्ताला जमवून, शूल व दाह यांहीकरून युक्त

अशा गुल्माला उत्पन्न करितो. हा गुल्म बहुत दिवस पिंडीभूत होत्सारा अवयव नसरां गर्भासारखा दुसण्या करितो; शूलयुक्त असतो; गर्भाची लक्षणे जीं आर्त व प्रतिबंध, स्तनाची अर्गें कृष्णवर्ण, इत्यादिलक्षणे करून युक्त असतो. याची चिकित्सा दहा महिन्यानंतर करावी. रक्तगुल्मावर—
 (१) दंतीमूळ, हिंग, जवखार, कडूभोपळ्याचें बीं, पिंपळी, गूळ हीं निवडुंगाच्या चिकांत खलून तोळाप्रमाणे गोळी करून भक्षण करावी. म्हणजे रक्तगुल्माचा नाश होतो व गेलेला विटाळही येतो. (२) पळसाच्या क्षारानें घृत सिद्ध करून तें प्राशन करावें. (३) शतावरी, करंजाची साल, दारूहळद, भारंगमूळ, पिंपळी, यांचें चूर्ण तिळांच्या काढचावरोवर प्यावें. (४) तिळांचा काढा, गूळ, तूप, सुठ, मिरी, पिंपळी व भारंगमूळ यांचें चूर्ण घालून प्यावा. म्हणजे रक्तगुल्म व नष्टार्तव यांचा नाश होतो. (५) भारंगमूळ, पिंपळी, करंजाची साल, पिंपळमूळ देवदार यांचें चूर्ण तिळांच्या काढचावरोवर प्यावें. (६) मुंडी व वंशलोचन यांचें चूर्ण, शर्करा व मध यांशी युक्त रक्तगुल्मावर रेचक यावें. (७) रित्याचे पाण्यांत कडू इंद्रावणीचे मूळ उगाळून यावें. पथ्य— जुने तांदूळ, दूध, कुलित्थ, डाळिंब, आंवळे, निंबू, ताक, लसूण, कोंबळा मुळा, चाकवत, शेवगा, हिंग, उण्ण अन्न. अपथ्य—उडीद, जव, मधुर फळे, वांगे, कोहोळा, मुळा, द्विदलघान्य, जडान, तेलकट.

२२. ग्रंथिरोग व अर्बुदरोग.

ग्रंथिरोगाची संप्राप्ति—वातादिरोग व मांस व रक्त हीं दुष्ट होऊन मेद व शिरा यांते दूषित करून, वाटोळी, उंच व गांठीसारखी सूज उत्पन्न करितात; त्या रोगाला ग्रंथि म्हणतात. अर्बुदरोगाची संप्राप्ति—शरीराच्या ठायीं वातादिदोष कुपित होऊन, रक्त व मांस यांते दूषित करून वाटोळा, स्थिर, मंदपीडायुक्त, मोठा, खोल मूळ गेलेला, चिरकालानें वाढणारा व पिकणारा, असा मांसाचा गोळा उठवितात; त्याला अर्बुद असें म्हणतात. ग्रंथिरोग व अर्बुद यांवर उपचार—
 (१) ब्रणावर जे उपचार सांगितले आहेत ते योजावे. (२) सज्जीखार, हळद अथवा माकयाचा खार, शंखचूर्ण, हीं पाण्यांत वांटून लेप यावा.
 (३) हळद, लोध्र, पतंग, थ० रक्तचंदन, घेरोसा, गूळ, मनशील हीं

मधांत वांटून लेप यावा. (४) कोष्ठ, तमालपत्र, वडाचे दुधांत वांटून लावावें व वरून वडाची पाने बांधावी; म्हणजे सात दिवसांत अर्बुदाचा नाश होतो. (५) शेवग्याचें बीं, मुळ्याचें बीं, शिरस, तुळस व इंद्रजव हीं म्हशीचे ताकांत वांटून लेप यावा. पथ्यापथ्य—गुल्मरोगाप्रमाणे.

२३. ज्वर.

कारण—मिथ्या आहार आणि मिथ्या विहार यांपासून दुष्ट झालेले वातादिक दोष, आमाशयाचा आश्रय करून, कोष्ठामीला वाहेरे काढून रसधातूला मिळून ज्वर उत्पन्न करितात. या ज्वराचे अनेक भेद वर्णिले आहेत ज्वराचें पूर्वरूप—जांभया, अंग दुखणे, चित्ताचा अव्यवस्थितपणा, नेत्राचा दाह, जडता, अरुचि, शरीरावर रोमांच उमे राहणे, डोळ्यांपुढे आंधारी, हस्तापाद थंड, चित्तास आनंद नसणे, शीत, वायु आणि ऊन्ह यांविषयी वारंवार इच्छा आणि वारंवार द्रेष, अन न पचणे, वल, शरीर, कांति यांची हानि, वायूचे प्रावान्य असतां जांभया फार येतात. पिचाचे प्राधान्य असतां नेत्रांचा फार दाह होतो. कफाचे प्रावस्य असतां अन्नावर अरुचि असते. द्विदोषांचा कोप असतां दोहोंची लक्षणे होतात. त्रिदोषांचा कोप शाळा असतां सर्व लक्षणे होतात. वातज्वरलक्षण—शरीरास कंप, कंठ, ओंठ हे शुष्क होणे; मलावरोध, शिंका न येणे; मस्तक, पोट, कंबर, डोळे व अंग हीं दुखावणे; झोंप न येणे, ज्वर केवहां फार व केवहां थोडा होणे, अरुचि, जांभया येणे, पोट फुरणे, अर्जीण, ब्रम, मोह, शूल हे होणे; अंगावर रोमांच उमे राहणे, डोळ्यांवर झांपड, सुखा खोकला, दांत शिवशिवणे हीं लक्षणे होतात. पित्तज्वरलक्षण—शरीर पीतवर्ण, सर्व अंगाचा दाह, तृष्णा, मूर्छा, अस्पनिदा, तोंड कडू, ओकारी, भोवळ, बडबडणे, अतिसार, ज्वराचा वेग तीव्र, कंठ, ओंठ, मुख, नाक, यांवर फेड, कैफ वेतल्यासारखे होणे, थंड पदार्थावर इच्छा, मलमूत्र, नेत्र आणि त्वचा हीं पीतवर्ण; हीं लक्षणे पीतज्वरामध्ये होतात. कफज्वरलक्षण—शरीरास जडपणा, कोरडी ओकारी, तोंड गोड, पडसे, अरुचि, खोकला, आळस, तृप्ति, अंग थंड, मळ, मूत्र आणि नेत्र हीं शुभ्रवर्ण, श्वास, स्वरभंग, उच्चका, शब्द जड, नाकांतून पाणी वाहणे, मस्तक दुखणे, निद्राधिक्य, अंगावर रोमांच, धाप, डोळ्यांवर झांपड, डोळ्यास पांडुरकी,

हीं लक्षणे होतात. वातपित्तज्वरलक्षण—तहान, मूच्छा, अम, दाह, निद्रानाश, मस्तकशूल, गळा, तोंड, यांचा शोष, मळ, रोमांच, अरुचि, अकस्मात् अंधारांत पडल्यासारखे भासणे, सांध्याच्याठार्यी वेदना, जांभया हीं लक्षणे होतात. वातकफज्वरलक्षण—अंग आर्द्धवस्त्रानें गुंडाल्यासारखे भासणे, सांध्यांना फूट, निद्रा फार येणे, अंग जड, मस्तकावर भार, पठसे, खोकला, किंचित् घाम येणे, शरीराचा दाह, ज्वराचा वेग मध्यम हीं लक्षणे होतात. कफपित्तज्वरलक्षण—तोंड कडवट असून चिकट, झांपड, मोह, खोकला, अरुचि, तहान, वारंवार दाह होणे व वारंवार थंडी वाजणे हीं लक्षणे होतात. विषमज्वर (हिंवताप) याचे कारण व लक्षण—ज्वरानें नुकताच सोडलेल्या मनुष्याला अपथ्य सेवन झाले असतां त्याचा दोष पुनः थोडा कुपित होऊन, रसरक्तादि धातूंपैकी कोणत्याही धातूपत जाऊन विषमज्वर उत्पन्न कारितो, अथवा पाहिल्यापासूनही विषमज्वर होतो. यांत ज्वर येण्यास काळाचा नेम नाही. केव्हां थंडी वाजून मोठ्या वेगाने येतो, केव्हां शरीराचा दाह होऊन मोठ्या वेगाने येतो; हीं लक्षणे होतात. विषमज्वराचीं नांवे व संख्या—संतत, सतत, अन्येद्य (द्रव्याहिक), तृतीयक (व्याहिक), आणि चातुर्थक (चातुर्थिक), असे पांच प्रकारचे विषमज्वर आहेत. मधुराज्वराचे लक्षण—ज्वर, दाह, मोहभ्रम, अतिसार, ओकारी, तृष्णा, निद्रानाश, तोंडावर लाली, तालु, जिब्हा यांना शुष्कता, टाळ्यावर पांढऱ्या शिरसासारख्या पुळ्या येतात, डोळ्यावर झांपड, दांत व ओंठ हे इयामर्वण व ज्वर आल्यापासून सात दिवसानंतर त्या पुळ्या येऊ लागून २१ दिवसांपर्यंत पुळ्या होतात. या मधुन्याचा कृष्णमधुरा म्हणून एक भेद आहे. त्यांत रोग्याचे दांत, ओंठ, जिब्हा, कंठ, तोंड व नाक हीं सर्व कृष्णर्वण होतात. आगंतुक ज्वर—शस्त्र, मार्तीचे देंकूळ, बुकी, कांठी इत्यादिकांनी मारण्यानें किंवा श्येनादि याग केल्यानें अथवा उलट सुलट मंत्रांनी लोखंडाच्या खुचीने सर्षपादिकांचा होम केल्यानें, किंवा कामादिक व भूतादिकांचे उपद्रव ज्ञाल्यानें, एखाद्या उप्र औषधीच्या वासानें, अथवा ब्राह्मण, गुरु, वृद्ध, सिद्ध पुरुष यांच्या शापानें, आगंतुक ज्वर उत्पन्न होतो; तो पुढे, जे जे दोष कुपित होतील त्या त्या लक्षणावरून जाणावा.

विषजन्य आगंतुक ज्वर—स्थावरजंगम विषभक्षणाने जो ज्वर येतो, त्यांत तोंड इयामर्वण होते, आणि दारू, अतिसार, अन्नद्रेष, तहान, सुया टोंचल्याप्रमाणे पीडा आणि मूच्छा हीं लक्षणे होतात. कामज्वर—कामज्वर म्हणजे इच्छेलेल्या खीची प्राति न ज्ञाल्यामुळे जो ज्वर येतो तेंपेकरून चित्तब्रंश, झांपड, आळस, जेवणावर इच्छा नसणे, हृदयांत पीडा हीं लक्षणे होतात व त्या पुरुषाचे शरीर वाळत जाते. भय, शोक आणि कोप यांपासून ज्ञालेला ज्वर—भयापासून ज्ञालेल्या ज्वरामध्ये बडबड फार असते. शोकापासून ज्ञालेल्या ज्वरांतही बडबड असते. कोपापासून ज्ञालेल्या ज्वरामध्ये कांपे सुटते. भूताभिषंगज्वर (भूतावेशज्वर)—भूतबाधेने ज्वर आला तर चित्त उद्विग्न होते, हंसणे, रडणे, आणि कांपणे हीं लक्षणे होतात. दुर्जलजनितज्वर—प्रवासांत अनेक ठिकाणचे पाणी प्यावे लागते तें न मानवल्यामुळे, त्यापासून जो ज्वर उत्पन्न होतो तो. सप्तधातुगतज्वरांचीं नांवे—रसगत, रक्तगत, मांसगत, मेदोगत, अस्थिगत, मज्जागत व शुक्रगत ज्वर. रसगतज्वर—जडपणा, हृदयस्थ दोष ओकून पडेलसा वाटणे, ग्लानि, ओकारी, अन्नद्रेष आणि दैन्य म्हणजे मनाला खेद हीं लक्षणे होतात. रक्तगतज्वर—रक्ताचा बेडका, दाह, मोह, ओकारी, भ्रम बडबड, अंगावर गांठी, किंवा फुटकळ्या व तृष्णा हीं लक्षणे होतात. मांसगतज्वर—पोटऱ्या वळणे, तहान, मूच्छा, बडबड, वांति, अंगाला दुर्गंधि, अन्नावर अरुचि, ग्लानि व वेदना सहन न होणे हीं लक्षणे होतात. अस्थिगतज्वर—हांडे फुटल्यासारखीं वाटणे, कुंथणे, श्वास, रेच, ओकारी, हातपाय चाळविणे हीं लक्षणे होतात. मज्जागतज्वर—अंधारांत शिरल्याप्रमाणे भासणे उचकी, खोकला, थंडी वाजणे, ओकारी, अंतर्दाह, महाश्वास व मर्मच्छेद (हृदयभेद) हीं लक्षणे होतात. शुक्रगतज्वर—रसादिधातुगतज्वरांपैकी शुक्रस्थानीं ज्वर गेला असतां रोगी मरण पावतो. या ज्वरामध्ये शिश्वास ताठपणा असतो, शुक्राचा स्राव विशेष होतो व दुसरे रक्तादि पदार्थांची हीं थोडा थोडा स्राव होतो. प्राकृत आणि वैकृत ज्वर—वर्षाकृतु, शरद्वतु व वसंतकृतु यांमध्ये वातादिकांनी क्रमेकरून जो ज्वर होतो तो

प्रावृत्ति होणे व मनाला उत्साह वाटणे हैं निरामज्वराचें लक्षण जाणावें.
 साध्यज्वर—बलवान् पुरुषास दोष अल्प असून जो श्वासादि उपद्रव-
 रहित ज्वर होतो तो साध्य जाणावा. असाध्यज्वर—जो ज्वर बहुत
 प्रबल कारणांनी झालेला व ज्यामध्ये लक्षणे पुष्कळ असतात, तो ज्वर
 प्राणांत करणारा होतो. आणि जो ज्वर उत्पन्न होतांच एकाद्या चक्षुरादि
 इंद्रियाची शक्ति नष्ट (म्हणजे आंघळा, बहिरा इत्यादि इ.) करितो तो
 असाध्य जाणावा. क्षीण व सूज आलेल्या पुरुषाचा ज्वर असाध्य होय.
 अंतर्धानुस्थ किंवा अंतर्वेगज्वर आणि फार दिवस राहणारा ज्वर असाध्य
 होय; आणि जो बलवान् आणि ज्याच्यायोगांने केशमध्ये भांग पडतात,
 तोही असाध्य होय. अंतर्दाह, तहान, दोषांनी अत्यंत ताठल्यासारखे
 वाटणे, ध्वास, खोकला, यांची उत्पत्ति, या लक्षणांनी गंभीरज्वर जाणावा
 ज्याचा ज्वर मुळापासून विषम झाला आहे तो, ज्याचा ज्वर फार दिव-
 सांचा आहे तो आणि क्षीण व अत्यंत रुक्ष पुरुषाचा गंभीरज्वर मृत्यु-
 प्रद होतो. तो ज्वरी वेसावध होऊन मोह पावतो. आणि जो सर्वदां
 अंथरुणावर पडून असतो म्हणजे त्याच्यांने उठवतच नाही, बाहेरून
 थंडी वाजते आणि अभ्यंतरी दाह होतो, अशा प्रकारच्या ज्वराने रोगी
 मरतो. ज्याच्या अंगावर रोमांच उमे राहतात, डोळे लाल होतात, हृद-
 यामध्ये एकादी गांठ जमून जशी पीडा व्हावी तशी होते, आणि केवळ
 तोंडांनेच श्वास टाकतो, अशा पुरुषाला ज्वर मारतो. उचकी, ध्वास, तृष्णा
 यांनी व्यास झालेला, मोह पावलेला, डोळे इकडे तिकडे फिरवणारा,
 निरंतर श्वासांने पिडलेला अशा मनुष्याला ज्वर खपवितो. इंद्रियाची
 शक्ति नष्ट झालेला, किंवा शरीरकांति निस्तेज झालेला आणि इंद्रिये नष्ट
 झालेला, कृश व अन्वेषणांने फारच पीडलेला आणि गंभीर व तीक्ष्ण
 वेगांने पीडित झालेल्या अशा ज्वरी पुरुषाला वैद्यांनी सोडावा. जो
 स्वप्नमध्ये प्रेतांवरोवर मद्य पितो किंवा ज्याला कुट्री ओढून नेतात, तो
 भयंकर ताप येऊन मरतो. ज्याला पूर्वाणीं मोठा ज्वर येतो, कोरडा
 खोकला असतो, आणि बलमासें नष्ट होतात तो प्रेतासमान जाणावा.
 ज्याला अपराणीं ज्वर येऊन कफ, खोकला फार असतो व बल, मांस नाहीशी
 होतात, तो प्रेतासारखा जाणावा. अकस्मात् ज्वराचा दाह, तृष्णा, मूर्च्छा

प्राकृत ज्वर. म्हणजे वर्षाकाळीं वातज्वर, शरत्काळीं पित्तज्वर व वसंत-
 काळीं कफज्वर; याहून जो दुसरा ज्वर होतो तो वैकृतज्वर. जसे वर्षा-
 काळीं पैत्रिक. शरत्काळीं शैषिक व वसंतकाळीं वातिक. हा वैकृतज्वर
 दुःसाध्य आहे आणि वातजन्य प्राकृतज्वरही दुःसाध्य आहे. ज्वरामध्ये
 कळतु आणि दोष हे तुल्य असावें. प्रमेहांत दूष्ये तुल्य असावीं, आणि
 रक्तगुल्म जुने असावें. हे सुखसाध्याचें लक्षण आहे. जीर्णज्वराचें कारण
 व लक्षण—पूर्वीं मोठा ताप आला असतां, त्या तापाचे तीन अंश औष-
 धींनी गेले व एक अंश तसाच शरीरांत राहिला तर तो पुढे हाडांत प्रवेश
 करितो व त्याची उपेक्षा केली असतां, त्याचा परिणाम, पांडु व क्षय हे
 होतात. या जीर्णज्वरांत उचरोत्तर मंदगतींने आहार कमी कमी होत जातो,
 अन्नपचन होत नाहीं, पानथरी उत्पन्न होते, मलशुद्धि साफ होत नाहीं,
 हाडे घगधरीत राहतात, तोंडास पाणी सुटवें हीं लक्षणे होतात. अजीर्ण-
 ज्वर—पूर्व दिवशीं चणे, तुरट पदार्थ, वाल, पावटे, खिंगधाक, शाका,
 फळे, कंद यांचे अति भक्षणांने व भोजन केलें असतां लागलेंच भोजन
 केल्यांने, जडाच्च भक्षिल्यांने, अति मद्यपान केल्यांने अजीर्णज्वर उत्पन्न
 होतो. या ज्वरांत ढेकरा, वांति, ब्रम, मस्तकास पीडा, कटि, वरगऱ्या,
 गुद, पोट हीं दुखतात, अन्नावर अरुचि, शोष, मोह, उचकी हीं लक्षणे
 होतात. उल्टलेला ज्वर—ज्वर निधाल्यानंतर अपथ्यांने पुनः ज्वर
 येऊन त्रास देऊ लागतो तो. ज्वराचे दहा उपद्रव होतात ते—ध्वास,
 मूर्च्छा, अरुचि, तृष्णा, वांति, अतिसार, मलबद्धता, उचकी, खोकला,
 अंगाचा दाह हे दहा ज्वराचे उपद्रव आहेत. चिकित्सा करण्यासाठी
 आम पच्यमान, आणि निरामज्वर यांचीं लक्षणे—लाळेचा स्राव,
 ओकारी होईलसे वाटणे, उरांत जड वाटणे, अरुचि, झांपड, आळस,
 अन्नाचा पाक न होणे, तोंड वेचव, अंगाळा जडपणा, कुधा नसणे, वारं-
 वार मूत्र होणे, अंग ताठल्यासारखे होणे, अंगांत ज्वर पुष्कळ असणे,
 हीं अपक ज्वराचीं लक्षणे जाणावीं. या ज्वरावर औषध देऊ नये. अपक
 दोषाला औषध दिले तर ज्वर वाढतो; शोधन किंवा शमन औषध दिले
 तर विषमज्वरावर घालविते. पक्कज्वर किंवा निरामज्वराचे लक्षण—
 कुधा लागणे, शरीर कृश होणे, अंग हलके होणे, मंदज्वर, अधोवायुची

आणि वलक्षण, सधे ढिले पडणे, ही लक्षणे आसम्मरणाची होत. पहाटेस ज्याच्या तोंडावरून पुष्कळ घाम निघतो, आणि लेपजवरानें व्याप्त होतो त्याचें वांचणे दुरापास्त होते. ज्याचे कपाळावर थंडगार घाम येतो, थंडी फार वाजते, अंग बुळबुळीत होते आणि गळ्यावरचा घाम उरःस्थलावर येत नाही, तो मनुष्य यमाच्या घरी लवकर जातो. ज्याला दाट व बुळबुळीत घाम च्हूळकडे सर्वांगाला येतो, आणि अंग थंड होते, तेव्हां तत्क्षणीं त्या रोग्याचे मरण होईल म्हणून जाणावे. ज्वरमुक्तीचे—पूर्वरूप—दाह, घाम, अम, तहान, कांपे, मळ पातळ होणे, वेशुद्धि, कुंथणे, अंगाला अत्यंत दुर्गंधी, ही लक्षणे ज्वर सोडीत असतां होतात. यावर कोणी अशी अंका करील की, दोषक्षय झाल्यावांचून व्याधि कसा जाईल ? आणि दोष क्षीण झाला तर असें दाहादि लक्षण कसें करील ? त्यावर असें समाधान आहे की, कोणाएकाचा असा स्वभाव असतो की, क्षीण असतांही विनाशकाळीं आपली शक्ति दासवाबी. उदाहरण, दिव्यांतले तेल सरून तो जाऊ लागला म्हणजे त्याची जोत पहिल्यापेक्षां चार पांच वेळां मोठी होऊन मागून तो विज्ञतो. ही गोष्ट सर्वांच्या पाहण्यांत आहेच. अथवा दोषांनी पीडलेल्या घातूंचा दोष गेल्यावर क्षोभ होऊन दाहादिक लक्षणे होतात असें जाणावे. ज्वरमुक्तिलक्षण—घाम येण, शरीरास हलकेपणा, डोक्याला कंडू सुटणे, मुखपाक म्हणजे तोंड येणे, शिंक येणे, आणि अन्नावर वांच्छा होणे, ही लक्षणे झाली म्हणजे ज्वराने सोडले असें समजावे. ज्वर येतांच प्रथम काय करावे—ज्वरास प्रथम लंघन करावे व कुधा लागेल तरच अन्न यावे. परंतु वातज्वरी, क्षयी, क्षुधित, गर्भिणी, दुर्बल, वालके, तृष्णित, ऊर्ध्वश्वासी यांणीं लंघन करू नये. मूग, मसुग, चणे, कुळित्थ, मठ व्या पंचधान्यांचा यूष अ० मंड (कटण) करून घावा. अथवा तांदुळांची किंवा गव्हांची कणेरी घावी. ज्वरावर पाचन—सुंठ, देवदार, घने, रिंगणी, डोरली या पांच औषधांचा काढा करून ज्वर आल्यावर दोन तीन दिवसांनी घावा; म्हणजे आमज्वराचे पाचन होणे. म्हणजे पूर्वी अपक ज्वर असतो त्याचे पक होणे. वातज्वरावर उपचार—(१) गुळवेल, सुंठ, पिंपळमूळ यांचा काढा निकाढा तयार करून, त्यांत मध घालून

ज्वराचे सातवे दिवसापासून तीन दिवस सकाळ संध्याकाळ देत जावा; म्हणजे ज्वराचे पाचन होते (२) घमासा, सुंठ, नागरमोथे, गुळवेल यांचा काढा घावा. (३) निद्रा येत नसल्यास पिंपळमूळाचे चूर्ण गुळाशी घावे. किंवा कावळीचे मूळ शेंडीस वांधावे. पित्तज्वरावर उपचार—(१) कायफळ, इंद्रजव, पाहडमूळ, कुटकी, नागरमोथे, यांचा काढा दहा दिवसानंतर, ज्वरपाचनार्थ तीन दिवस घावा. (२) पित्तपापडा, वाळा, रक्तचंदन, घने, सुंठ, यांचा अथवा नुसत्या पित्तपापड्याचा काढा घावा. (३) उंबराच्या फळाचे स्वलेले पाणी साखर घालून घावे. कफज्वरावर उपचार—(१) नागरमोथा, सुंठ, घमासा, अडुळसा, यांचा काढा बारा दिवसानंतर पाचनार्थ घावा हा काढा ज्वर, श्वास, खोकला, शूळ यांचा नाशक आहे. (२) नागरमोथे, घमासा, सुंठ, भारंगमूळ, अडुळशाची पाने यांचा काढा घावा. (३) त्रिकटु (सुंठ, मिरे, पिंपळी.) चूर्ण, आल्याचा रस व मधाशी घावे. तें खोकला, श्वास, ओकारी, अरुचि, शैत्य, वायु व कफज्वर यांचा नाश करिते. वातपित्तज्वरावर—(१) गुळवेल, पित्तपापडा, नागरमोथे, किराईत, सुंठ यांचा कढा घावा. (२) मनुका, किराईत, गुळवेल, अडुळसा, घटकचोरा यांचा काढा घावा. वातकफज्वरावर—(१) रिंगणी, सुंठ, गुळवेल, एरंडमूळ यांचा काढा घावा. (२) रिंगणी, ओवा, गुळवेल यांचा काढा पिंपळीचे चूर्ण घालून दिला असतां, कफ, वातज्वर, श्वास, शूळ, पडसें, खोकला यांचा नाश होतो. घाम अतिशय आल्यास कुळित्थ भाजून, त्याचे पीठ अंगास लावावे म्हणजे घाम बंद होतो. कफपित्तज्वरावर—(१) रिंगणी, गुळवेल, सुंठ, किराईत, पुष्करमूळ अथवा कोष्ठ यांचा काढा घ्यावा. तो सर्व ज्वरांस तत्काल दूर करितो. (२) अडुळशाच्या पानांचा फुलांसहित रस काढून, त्यांत साखर व मध घालून घावा, म्हणजे कफपित्तज्वर, रक्तपित्त, कावीळ हीं दूर होतात. हा काढा साखर न घालतां घेतला तर श्वास-कास जातो. विषमज्वरावर—(१) भुईतरवड, बाळहिरडे, काळी द्राक्षे, जिरे, यांचा काढा, विषमज्वरपाचनार्थ घावा. (२) कोरफडीचा कांदा १० मासे पर्यंत घेऊन, तो कोमट पाण्याशी घावा. म्हणजे वांति होऊन कफाशी याचे शोधन

होतें व विषमज्वर दूर होतो. (३) निबादिचूर्ण—कडूनिवाचा पाला ४ तोळे, सुंठ, मिरी, पिंपळी हीं १२ तोळे, जवखार, सज्जीखार हे आठ तोळे, व यांचा २० तोळे यांचे चूर्ण करावे. तें एकाहिक, द्वयाहिक, त्र्याहिक, चातुर्थिक, संततज्वर घालवितें. (४) अगस्त्याचे पाल्याचा रस काढून नाकांत घालावा. म्हणजे चातुर्थिकज्वर व अर्धशिशी दूर होते. (५) रविवारी सहदेवीचे मूळ रोग्याचे दंडांत अगर शेंडीस बांधावे. (६) पांढऱ्या कण्हेरीची मुळी रविवारी कानास बांधावी. (७) पांढरा मांदार, पांढरी गोकर्णी व सहदेवी यांच्या मुळाचा रस काढून तो दोन तोळेपर्यंत घावा. (८) पांढऱ्या चाप्याच्या कळ्या देंठासुद्धां घालून, तीन विडे करून ताप येण्यापूर्वी एक एक घटकेच्या अवकाशानें विडा खावा. (९) जुन्या तरटाची रास मधांत अगर तुपांत घावी. (१०) चिकणामूळ व सुंठ, यांचा काढा घावा. (११) बाळहिरडे व इंद्रजव यांचे चूर्ण गुळाशी घावे. (१२) पटोल, इंद्रजव, देवदार, त्रिफळा, नागरमोथे, मनुका, ज्येष्ठमध, गुळवेल, अडुळसा यांचा काढा मध घालून घावा; म्हणजे नवज्वरादि सर्व ज्वर दूर होतात. मधुराज्वरावर—(१) नागरमोथे, पित्तपापडा, ज्येष्ठमध, काळी द्राक्षें यांचा काढा मध घालून घावा. (२) वडाचीं पक पाने व बाजरीचे पीठ यांचा काढा करून घावा. (३) पुदिना, रानतुळस, काळी तुळस यांचा अंगरस काढून त्यांत खडीसाखर घालून तो तीन किंवा सात दिवस घावा. (४) मानेवर व गळ्यावर फोड येतात, त्यांच्या प्रतीकारार्थ मोत्यांचा हार गळ्यांत घालावा. (५) अजमोदाचे चूर्ण करून मधांत घावे. (६) अडुळसा, द्राक्षे व हरीतकी यांचा काढा, मध व साखर घालून दिला असतां, रक्तपित्तज्वर, दमा, खोकला व मंथरज्वर यांस जिंकितो. (७) वेळ्या उंसाचा रस घावा. (८) नागरमोथे, कपुरी मधुरी, रानतुळस, पित्तपापडा व सुंठ यांचा काढा घावा. जीर्णज्वरावर—(१) कुटकी, किराईत, नागरमोथे, पित्तपापडा, गुळवेल यांचा काढा सतत सेवन केला असतां असाध्यही ज्वर दूर होतो. (२) कायफळ, नागरमोथे, कुटकी, कचोरा, काकडसिंगी, पुष्करमूळ अगर कोष्ठ यांचे चूर्ण मधाशी अ० आल्याच्या रसाशी घावे. तें जीर्णज्वर, खोकला, दमा, अरुचि, वायु, शूल, ओकारी, क्षय यांचा नाश करिते. (३) तालिसादि

चूर्ण घावे. (४) मधाशी पिंपळी घ्यावी. रहणजे मेद, श्वास, कास, ज्वर, पांडुरोग व झीहा यांचा नाश करिते. (५) साखर, तूप, सुंठ, खारीक व काळी द्राक्षे हीं सर्व औषधे गाईच्या दुधांत घालून तें आटवून प्यावे. म्हणजे संपूर्ण ज्वर दूर होतात व शक्ति येते. (६) गुळवेलीचे सत्व, तूपसाखरेवरोवर किंवा मधसाखरेवरोवर घ्यावे. (७) जिन्याचे चूर्ण जुन्या गुळांतून घ्यावे. (८) जीर्णज्वरावर दुग्धपान हें अमृतसमान आहे. गाईच्या दुधांत पिंपळ्या ५०७ टाकून, तें दूध आटवून घ्यावे. दि० २१ (९) वेलदोडे, वेलफळ, पुनर्नवा (वसु), दूध व पाणी एकत्र करून दूध शेष राहीपर्यंत कढवून प्राशन करावे, म्हणजे तें सर्व ज्वर परिहार करिते. (१०) तुळसीचा रस, मिरपूड व मध घालून घावा. (११) द्राक्षे, गुळवेल व सुंठ, यांचे काढ्यांत पिंपळीचे चूर्ण घालून घावे. म्हणजे श्वास, शूल, कास अभिमांद्य, जीर्णज्वर व तृष्णा यांचा नाश होतो. भूतावेश-ज्वरावर—(१) तुळसीची आठ पाने घेऊन, त्या रसांत थोडी त्रिकटूची पूड घालून तो रस नाकांत सोडावा. (२) गंधक व आंवळकठीचे चूर्ण तुपांत घावे. विषजन्य आगंतुक ज्वरावर—पितशामक व विषावरील उपचार करावे. कामज्वरावर—सुस्वरूप, शृंगारित, सुगंधचर्चित, रसिक, कामाने रसरसलेल्या व शृंगारिक भाषण करणाऱ्या अशा तरुण खियांचे आलिंगन, संभाषण, स्पर्शादि केले असतां कामज्वर शांत होतो. निर्मलस्थले, कमळे, सुगंधी फुलांवरून आलेला वायु, जलकीडा, सुंदर वागांतून फिरणे, सुस्वरूप खियांचा समागम, या उपचारांनी कामज्वर जातो. कामज्वरिताने खीसिंग करू नये. दुर्जलजनित ज्वरावर—(१) कडूपडवळ, नागरमोथे, गुळवेल, अडुळसा, सुंठ, धने, किराईत व कुटकी यांचा काढा मध घालून घावा. (२) सुंठ व जवखार अथवा हळद व जवखार यांचे चूर्ण उन्ह पाण्याशी घावे. (३) बाळहिरडे, कडूनिवाचा पाला, पिंपळी, सैंधव, चित्रक यांचे चूर्ण उप्पोदकाशी घावे. सप्तधातुगतज्वरावर—गुळवेलीचे सत्व, आंवळकठी, जिरे, पिंपळी, चित्रकमूळ, कवचबीज, हरीतकी यांचे चूर्ण मधांत अथवा एक वर्षाचे जुने गुळांत गोळ्या करून त्या गाईचे दुधांत घाव्या. अजीर्णज्वरावर—(१) रिंगणी व पित्तपापडा यांचा काढा करून घावा. (२) नागरमोथे, सुंठ यांचा काढा घावा.

(३) किराईत, गुळबेल, सुंठ, मुस्ता, पिंपळी यांचा काढा करून घावा.
 (४) अजमोदा, हरीतकी, कचोरा, संचल यांचे चूर्ण उष्णोदकाशी घावे
 म्हणजे सर्व ज्वर दूर होतात व मलादिकांचा भेद होतो, रुचि येते, कफ
 दूर होतो, अग्नि प्रदीप होऊन अन्न पचन होतें. उलटकेल्या ज्वरावर—
 (१) रोगी बलिष्ठ असेल तर लंघन करावें. कुटकी, नागरमोथे, पित्त-
 पापडा व गुळबेल यांचा काढा घावा. (२) कुटकी, पिंपळमूळ, नागर-
 मोथे, बाळहिरडे व बाहव्याच्या शेंगांतील मगज यांचा काढा घावा. (३)
 कुटकी, वाळा, नागरमोथे यांचा काढा तीन दिवस घावा. सर्व ज्वरांवर—
 (१) गुळबेल, पिंपळमूळ, पिंपळी, हरीतकी, लवंग, कडूनिंबाची साल,
 श्वेतचंदन, सुंठ, कुटकी, किराईत यांचे चूर्ण उष्णोदकाशी घावें. (२)
 आंबळकठी, चित्रक, बालहरीतकी, पिंपळी यांचा काढा घावा अथवा
 या चार जिनसांत सैधव घालून त्यांचे चूर्ण करून ते उष्णोदकाशी घावें
 म्हणजे सर्व ज्वर दूर होतात. (३) सुदर्शनचूर्ण घावे. (४) पटोल,
 सुंठ, किराईत यांचा काढा मध घालून घावा. (५) किराईत, सुंठ,
 डिकेमाळी यांचा काढा एकदम करून ठेवावा व नित्य सकाळी, तिसरे
 प्रहरी व सायंकाळी याप्रमाणे तीन वेळ घेण्याचा क्रम ठेवावा म्हणजे
 साधारण प्रकारचे सर्व आगंतुक ज्वर व जीर्णज्वर हे दूर होतात. (६)
 गोरोचन, मिर्रे, रास्ता, कोष्ठ, पिंपळी यांचे चूर्ण ऊन्ह पाण्याशी घावें.
 (७) धमासा, वाळा, नागरमोथा, सुंठ, कुटकी यांचे चूर्ण ऊन्ह पाण्याशी
 घावें, म्हणजे ते सर्व ज्वरांचा नाश करून अग्नि प्रदीप करिते. (८)
 भारंगमूळ, काकडिंशगी, चवक, ताळीसपत्र, मिरी व पिंपळमूळ ही प्रत्येक
 आठ आठ तोळे, सुंठ २४ तोळे व आठ तोळे पिंपळी; चातुर्जाति
 आणि वाळा ही चार चार तोळे व साखर ४ तोळे ही सर्व चूर्णे एकत्र
 करावी. हे भारंग्यादि चूर्ण आठ प्रकारचे ज्वर, खोकला, श्वास, सूज,
 उदर, पोटाची फुगवटी आणि त्रिदोष यांचा नाश करिते. पथ्य—तांडु-
 ळजा, चाकवत, कोंवळा मुळा, पित्तपापडा, पडवळ, बायवरणा, गुळबेल,
 कालशाक, माठ, पाथरी, तुका, वांगे, कंचुकशाक, दोडकी, पडवळ,
 काटोल, [कटोल], एक वर्षाचे जुने तांडुळ. अपथ्य—विरुद्धान, विदाही
 व जड पदार्थ, दुष्टोदक, क्षार, आंबट, पालेभाज्या, तांबूल, कलिंगड,

फणस, नवे धान्य, पिठाचे पदार्थ व पौष्टिक पदार्थ सोडावे. तसेच मेहनत,
 स्लीसिंग, स्नान, क्रीडा इत्यादि ज्वरमुक्त रोग्यानें शक्ति आल्यावांचून करू नये.

सन्निपातज्वर.

कारण—आंबट, स्लिंगध, उष्ण, विदाहि, तिखट, मधुर, मद्य, ऊन, शैक
 घेणे, काम, क्रोध, अति रुक्ष, जड पदार्थांचे आकंठ भोजन, मांसभक्षण, शीत-
 पदार्थसेवन, शोक, श्रम, चिंता, पिशाचवाधा, अतिस्थीप्रसंग या कारणांनी
 आणि चैत्र, वैशाख, आश्विन, कार्तिक, श्रावण, भाद्रपद या महिन्यांत
 सन्निपाताचा प्रायः प्रकोप होतो. सन्निपातज्वर म्हणजे त्रिदोषज्वर; हा
 केवळ मृत्युच आहे. सन्निपाताला जो वैद्य जिंकितो, तो मृत्युजय म्हणजे
 साक्षात् परमेश्वरच समजला पाहिजे. त्याच्या उपकारार्थ सर्वस्व दान केले
 तरी पुरेसे होत नाही. वातादि त्रिदोष कांही निमित्तानें प्रक्षुब्ध झाले
 असतां, त्यापासून जो ज्वर येतो तो सन्निपातज्वर. हा कष्टसाध्य आहे.
 कारण तिघांचा प्रकोप आहे. अतएव एकाच्या उपशमनार्थ औषध घावें

* कर्णमूळ—सन्निपातज्वराचे अंतीं कर्णाच्या मुळाशी जी दारुण सूज येते
 तीस कर्णमूळ असें म्हणतात. ही सूज आली म्हणजे रोगी बहुशः वांचत नाही.
 ज्वराच्या पूर्वी, मध्ये किंवा अंतींही कर्णमूळाचे ठारीं सूज येते. व ती आली असतां
 तो ज्वर कमाने साध्य; कष्टसाध्य आणि असाध्य जाणावा. इतर ज्वरांचे प्रसंगी
 अशी सूज आली असतां, ती साध्य व कधीं तर सुसाध्यही आहे. कर्णमूळांचर—
 (१) जळवा लावून वारंवार रक्त काढावे. व घृत पाजावे. (२) बचनाग निबाच्या
 रसात उगाळून लेप करावा. (३) धोतिन्याच्या विया, मोहन्या, गूळ एकत्र वांद्रत
 लेप करावा. (४) खडक्या नागाचे (कललावीचे) मूळ उगाळून लेप करावा. (५)
 हिंगणेट, हळद, कौडल, सैधव, देवदार, रुईचा चीक, यांचा एकावर एक असा
 वारंवार लेप करावा. (६) देवग्रामाची साल व मोहन्या हीं वांद्रत लेप करावा
 म्हणजे सूज उतरते. (७) पुष्करमूळ, दाळचिनी, चित्रक, गूळ, कायफळ, कोष्ठ,
 हिराकस हीं रुईचे चिकांत वांद्रत लेप करावा म्हणजे सात दिवसांत कर्णमूळाचा नाश
 होतो. (८) दंतीमूळ, चित्रकमूळ, निवडुंग, रुईचा चीक, गूळ, विबव्याची आंतील
 गोडवी व हिराकस यांचा लेप करावा. (९) वज्रमुष्टि म्हणजे लुतीचा कांदा उगाळून
 लावावा. (१०) रक्तरोडा, पीतुची साल, मोत्यांची शिप, कंवडल, लघुकाराला,
 भारंगमूळ, मोरचूत, हरताळ, शीरस, मनशील, नवसागर, गंधक, हिराकस, कोष्ठ,
 कडूपडवळ, रक्तलाजाळू, करंज, गुगुल व जवखार यांचा लेप करावा. तो तत्काळ
 कर्णमूळाच्या वेदना दूर करितो.

तर दुसरे अधिक होतात. सन्निपातज्वरलक्षण—क्षणांत दाह व क्षणांत शीत, हाडे, संधि, मस्तक यांचेठार्यी शूल, डोळ्यांना पाणी येणे व ते गदूळ, लाल, वटारलेले असतात; कानांत शब्द होतो व शूळ होतो, गव्यांत भाताचें तुस लागृथ्यासारखे दुखतें, झांपड, मोह, बडबड, खोकला, श्वास, अरुचि, भ्रम व जीभ कडेच्या बाजूस जळृथ्यासारखी व सागाचे पानासारखी खरखरीत, अत्यंत अंग गळणे, रक्तपित्तानें मिश्रित असा कफाचा बेडका येतो व मस्तक डोलतें, तहान, झोप न येणे, उरांत दुखणे, घाम, मूत्र, मळ हे फार वेळानें थोडे होतात, गांत्रे अत्यंत कृश होत नाहीत, निरंतर गळा बुरबुर वाजतो, मधमाशी चावृथ्यासारख्या गांधी येतात, काळसर व तांबूसर्वण चकंदळे उठतात व वाचा बसते, कान, नाक, तोंड यांचे ठिकाणी फोड येतात व पोट जड होतें, वात, पित्त, कफ यांचा पाक काळेंकरून होतो, हें सन्निपातज्वराचें लक्षण जाणावें. सन्निपात ज्वराचे तेरा प्रकार आहेत व ते निरनिराक्षया लक्षणांनी निरनिराक्षया प्रकारचे वर्णिले आहेत.

सन्निपातांचीं नांवें—संधिक, अंतक, रुग्दाह, चित्तविभ्रम, शीतांग, तंद्रिक, कंठकुञ्ज, कर्णक, भुमनेत्र, रक्तष्टीवी, प्रलापक, जिव्हक व अभिन्यास.

त्यांची दिनमर्यादा—संधिकाल ७, अंतकाल १०, रुग्दाहास २० चित्तविभ्रमाला २४, शीतांगाला १५, तंद्रिकाला २५, कंठकुञ्जाला १३ कर्णकाला तीन महिने (९० दिवस), भुमनेत्राला ८०, रक्तष्टीवीला १०, प्रलापकाला १४, जिव्हकाला १६, अभिन्यासाला १६ दिवस ही आयु-प्याची परमावधि सांगितली आहे. परंतु रोगी तत्क्षणी मरतो.

साध्यासाध्यविचार—संधिक, तंद्रिक, कर्णक, कंठकुञ्ज, जिव्हक, चित्तविभ्रंश हे सहा साध्य, बाकीचे राहिलेले सात ते मारक आहेत. संधिक-ज्याच्या पूर्वरूपामध्ये शूल, शोष, बायूच्या फार वेदना, श्लेष्मोद्रेक, संताप, बलहानि, जागरण ही लक्षणे होतात, त्याला संधिक असें म्हणावें. अंतक-दाह करितो, संतापाला वाढवितो, मोह देतो, शीर कापवितो, उचकी करितो आणि कास वाढवितो. सन्निपातवेत्यांही सोड-

लेला असा हा अंतकसंनिपात जाणावा. रुग्दाह—बडबड, संताप, बळकट मोह, मंदत्व, अनायासानें श्रम, भोवळ या वेदनांनी युक्त, कंठ, मान, हनुवटी यांचे ठार्यी वेदना, निरंतर तृष्णा लागणे, श्वास, कास आणि उचकी या लक्षणांनी न्यास असा रुग्दाह कष्टसाध्य आहे. हा सन्निपात मारितो. चित्तभ्रम—जर कोणत्याही प्रकारानें शरीराला पीडा होत आहे, व भ्रम, घोतरा खालचासारखी अवस्था, संताप, मोह, विकल्पणा, डोळे व्याकूळ होणे, हंसणे, गाणे, नाचणे आणि बडबड करणे, ही लक्षणे होतात. हा कोणी असाध्य आहे असें म्हणतात. शीतांग—शरीर बर्फासारखे थंड, कंप, श्वास, उचकी, संपूर्ण आंग ढिले होणे, स्वर खोल जाणे, अस्यांतरी उग्र संताप, अनायासें श्रम, मनाला संताप, खोकला, वांति, अतिसार या लक्षणांनी युक्त झालेल्या सन्निपातास शीतगात्र म्हणावा. हा प्राणांचा त्वारित नाश करितो. तंद्रिक—तंद्रिक संनिपातामध्ये झांपड फार असते, शूल, ज्वर, कफ, तहान यांनी रोगी फार पीडित होतो, जीभ इयामवर्ण, दडस, कठिण आणि कांटाळलेली होते, व अतिसार, श्वास, व जळानि, तलसी, कर्णशूल घशांत जडत्व आणि रात्रिदिवस झोप ही लक्षणे होतात. हा असाध्य आहे. कंठकुञ्ज—कपाळ दुखणे, गळा दुखणे, दाह, वेसावधपणा, कंप, ज्वर, रक्तवातसंबंधी पीडा, हनुवटी जखडणे, संताप, बडबड आणि मूर्छा, या लक्षणांनी युक्त झालेल्या सन्निपाताला कंठकुञ्ज म्हणावा. हा कष्टसाध्य आहे. कर्णक—बडबड, बघिरपणा, गळा धरणे, अंगांव तिडीक, श्वास, खोकला, लालास्वाव, ज्वर, संताप, कर्ण व गाल यांचेठार्यी पीडा, या लक्षणांनी युक्त असा हा कर्णक होय. हा कष्टसाध्य आहे. भुमनेत्र—ज्वरानें बलक्षय, स्मृतिनाश, श्वास, वक्रदृष्टि, वेसावधपणा, बडबड, भ्रम, कंप, आणि सूज ही लक्षणे भुमनेत्र सन्निपातांत होतात. हा रोगी लवकर मरतो. रक्तष्टीवी—रक्ताची गुळणी, ज्वर, वांति, तृष्णा, मूर्छा, शूल, अतिसार, उचकी, पोट फुगणे, चकाच्या ऋमणासारखे भोवणे, तलसी, श्वास, संज्ञानाश, जिव्हा काळी किंवा रक्तवर्ण होते, व तिच्यावर मंडळे उठतात, या लक्षणांनी जो सन्निपात, त्याला रक्तष्टीवी म्हणतात. हा प्राणाचा नाशक आहे. प्रलापक—कंप, बडबड, संताप, कपाळ दुखणे, प्रौढ गोष्टी

सांगें, आणि रोगी स्वच्छपणाविषयी आसक्त, दुसऱ्याची काळजी करणारा, बुद्धिनाश झालेला, विकल आणि पुष्कळ बडबड करणारा, असा हा प्रलापक सन्निपातरोगी यमसदनास जातो. जिवहक-खोकला, दमा आणि संताप, यांणी विवहल, कठिण व कांच्यांनी व्यास झालेली जिव्हा बहिरेपणा, मुकेपणा आणि बलहानि या लक्षणांनी युक्त असा हा जिवहक सन्निपात कष्टसाध्य आहे. अभिन्यास-त्रिदोषांच्या कोणांने तोंडावर उल्लळुक्तीतपणा, झोंप, विकलपणा, निचेष्ट पडणे, मोठच्या प्रयासाने एकादा शब्द बोलणे, बलनाश, श्वासादिकांचा अवरोध, ही लक्षणे अभिन्यास सन्निपातांत होतात. हा केवळ खयंकर मृत्युतुल्य आहे, हारिद्रक-देह, नख, नेत्र, हात, पाय, हे हळद लावल्यासारखे पिंवळे असणे, ज्वर, थुका, आणि खोकला या लक्षणांनी हारिद्रक सन्निपात ओळखावा. हा ज्वरसूपी काळच होय. हा वैद्यास साध्य होतच नाही. हा त्रयोदश सन्निपातासेरीज आहे. हा विरळा पाहण्यांत येतो.

सन्निपात झाल्यावर—तत्काळ तीन, पांच, सात, दहा, आणि वारा दिवस उलटून २१ दिवस लोटले म्हणजे शुद्ध होऊन सन्निपातरोगी जगतो. त्रिदोषज्वराची साधारण मर्यादा—त्रिदोष झाल्या दिवसापासून ७ किंवा १४ आणि ९ किंवा १८ तसेच ११ किंवा २२ दिवसपर्यंतही त्रिदोषाची मर्यादा जाणावी. या पुढे ज्वर जातो किंवा मृत्यु येतो. ७१९ आणि ११ ही मर्यादा वाताविक, पित्ताधिक आणि कफाविक सन्निपाताची क्रमाने जाणावी. पित्त, कफ आणि वायु, यांच्या वृद्धीने क्रमेकरून दहा दिवसांनी, वारा दिवसांनी आणि साता दिवसांनी, त्रिदोषज्य ज्वर धातुपाक झाला असतां मारतो आणि मलपाक झाला असतां रोग्याला सोडतो. धातुपाकलक्षण—निद्रानाश, हृदय ताठल्या-सारखे होणे, मूत्रपूरिपांचा अवष्टंभ, शरीराला जडपणा, अन्द्रेष, अस्वस्थपणा आणि बलाचा नाश, ही लक्षणे धातुपाक झाला असतां होतात. धातुपाक म्हणजे उत्तरोत्तर रोगाची वृद्धि आणि बलाची हानि होऊन त्रुकादिधातुसहीत मूत्रादिकांचा जो पाक होणे त्यास धातुपाक म्हणावे. मलपाक—दोषांचा स्वभाव पालटणे, ज्वर हळका होणे, शरीर हळके होणे, इंद्रियांस निर्मलता, हें मलपाकाचे लक्षण जाणावे. धातुपाक आणि

मलपाक होणे हें केवळ दैवावर आहे, याविषयीं दुसरा काही हेतु दिसत नाही. सन्निपाताचे असाध्य लक्षण—मलादिक व पित्तादिक दोष बद्ध झाले असतां, अग्नि शांत झाला असतां आणि वातादि सर्व दोषांची संपूर्ण लक्षणे झाली असतां सन्निपातज्वर असाध्य होतो, आणि याच्या उलट म्हणजे दोषप्रवृत्ति असून, अग्नि थोडासा दीस असून, सर्वांची लक्षणे थोडथोडी झाली असतां, सन्निपातज्वर कष्टसाध्य होतो. संधिक सन्निपातावर—(१) रास्ता, सुंठ, गुळवेल, कोरांटा, नागरमोथा, शतावरी, हरीतकी, देवदार, कटुकी, कचोरा, अडुळसा, एरंडमूळ, व दशमुळ यांचा काढा संधिक सन्निपात, मन्यास्तंभ, अंत्रवृद्धि, सर्व प्रकारचे ज्वर, पिटिका, कंबर व संधि यांतील शूल आणि सर्वांगांतील कळा यांचा नाश करितो. (२) देवदार, कचोरा, गुळवेल, रास्ता व सुंठ यांचा काढा गुग्गुळ घालून ध्यावा. म्हणजे संधिक सन्निपात व वायु यांचा नाश होतो. (३) वेखंड, घमासा, गुळवेल, भारंगमूळ, कोराटा, देवदार, नागरमोथा, सुंठ, वरधारा, रास्ता, गुग्गुळ, अश्वगंध, एरंडमूळ, शतावरी, यांचा काढा संधिकसन्निपात, जडता, ग्लानी, भौंवळ व पक्षघात यांचा नाश करितो. (४) गुळवेल, एरंडमूळ, सुंठ, देवदार, रास्ता, हरीतकी यांचा काढा प्रातःकाळी घेवला असतां सर्व वातरोगाचा नाश होतो. (५) निर्युडी, गुग्गुळ, मोहन्या, कडूनिबाचीं पाने व राळ यांचा धूप संधिक सन्निपाताचा नाश करितो. अंतक सन्निपातावर—(१) नाच-ण्यांचे पीठ लमुणाच्या रसांत मळून, त्याची भाकर तेलांत किंवा तुपांत अथवा एरंडेलांत भाजून, ती गरम अशी मस्तकावर वांधावी. (२) हिरडा, अडुळसा, फालसा, देवदार, कुटकी, रास्ता, गुळवेल, कोष्ठ यांचा काढा ध्यावा. रुद्दाह सन्निपातावर—(१) नागरमोथे, रक्तचंदन, सुंठ, वाळा, काळा वाळा व पित्तपापडा यांचा काढा थंड झाल्यावर ध्यावा. (२) हरीतकी, पित्तपापडा, नागरमोथा, कुटकी, वाहत्यचा मगज, द्राक्षें यांचा काढा ध्यावा. (३) नागरमोथा, कुटकी, वेखंड, वाळा, वाहवा, कटुकी, त्रिफळा, चिकणा, कडूनिब, कडूदोडका, दशमूळ, कोडेकिराईत, यांचा काढा सकल वातव्याधी व रुद्दाह सन्निपात यांचा नाशक आहे. (४) कृष्णागरु, कापूर, सार्लई, नखला,

तगर, वाळा, चंदन व राळ यांचा धूप द्यावा. (५) बोरांचा पाला दह्यांत कालवून अंगास लेप करावा; अथवा कापूर, चंदन, निंवाचा पाला हीं ताकांत वांदून त्यांचा लेप करावा म्हणजे दाह शमतो. (६) दाह व वांति यांनी कृश झालेला, अन्न चालत नाहीं व तृष्णार्त अशा रोग्याला लाघांचे पीठ, साखर व मध घालून पाजावे. (७) सुरूप, पीनस्तनी, विलासचतुर अशा स्त्रीचे आलिंगन करावें म्हणजे रुग्दाह शमतो. मैथुन वर्ज. (८) हरीतकीचे चूर्ण, तूप अथवा मध यांशी द्यावें, म्हणजे दाह, ज्वर, कास, रक्तपित्त, विसर्प, श्वास, वांति यांचा नाश होतो. चित्तविभ्रमसन्निपातावर—[१] मोहाची साल, नखला, सावरीची साल, पिंपळी, अर्जुन-सादब्याची साल, हरीतकी, एकांगी, मुरा, अगरु, रक्तचंदन यांचा काढा द्यावा. [२] द्राक्षे, देवदार, नागरमोथा, आंवळकठी, गुळवेल, हरीतकी, बाहव्याचा मगज, किराईत, पित्तपापडा, कडूपडवळ यांचा काढा द्यावा. [३] ब्राह्मी, द्राक्षे, कडूपडवळ, वाळा, हरीतकी, पित्तपापडा, बहाव्याचा मगज, कुटकी, शंखपुष्पी, कुटकी, नागरमोथा, देवदार, बहाव्याचा मगज, ब्राह्मी यांचा काढा द्यावा. [४] हिरडा, पित्तपापडा, काळी द्राक्षे, शंखपुष्पी, कुटकी, नागरमोथा, देवदार, बहाव्याचा मगज, ब्राह्मी यांचा काढा द्यावा. [५] पिंपळी, मिरी, सैंधव, वेखंड, करंजाचे बीज, हळद, आंवळकठी, हरीतकी, बेहडा, मोहन्या, सुंठ व हिंग यांच्या चूर्णास वकन्याच्या मूत्रांत खलून गोळ्या करून ठेवाव्या. हिंचे नेत्रांत अंजन केले असतां चेतना देते व चित्तभ्रम, अपस्मार (उन्माद), भूत-बाधा, मस्तकरोग, नेत्ररोग व अम यांचा नाश होतो. [६] अगस्त्याचे पाल्याच्या रसांत गूळ, सुंठ व पिंपळी घालून द्यावें. [७] एकांगी, मुरा, केश, ज्येष्ठमध, चंदन, देवदार, मध, नखला, पित्तपापडा, अगरु, पीत-वाळा, वेळदोडे यांचा धूप चित्तभ्रम, संनिपात व गृहदोष यांचा नाशक, लक्ष्मीकारक व कांतिप्रद आहे. शीतांगसन्नीपातावर—[१] रुईचे मूळ जिरे, त्रिकटू, भारंगमूळ, रिंगणी, काकडशिंगी व पुष्करमूळ यांचा काढा गोमूत्रांत सिद्ध करून द्यावा अगर पाण्यांत करून गोमूत्र घालून द्यावा. [२] महाकुळ, किराईत, पिंपळमूळ, देवदार, दशमुळे अजमोदा व सुंठ यांचा काढा द्यावा. [३] कर्टोलीचा कांदा, पित्तपापडा, कुलित्थ, पिंपळी

वेखंड, कायफळ, शहाजिरे, काडेकिराईत, चित्रक, कडूभोपळा व हिरडा यांचे चूर्ण अंगास चौकळे असतां, शीतमात्र सन्निपाताचा नाश होतो. तंद्रिकसन्निपातावर—[१] भारंगमूळ, गुळवेल, नागरमोथा, रिंगणी, हरीतकी, पुष्करमूळ व सुंठ यांचा काढा द्यावा. [२] गुळवेल, कडूपडवळ, अडुळसा व त्रिकटू यांचा काढा द्यावा. [३] पिंपळी, मनशीळ व हरताळ यांचे अंजन करावें. [४] गुळवेल व कडूपडवळ यांचा काढा त्रिकटूचे चूर्ण घालून द्यावा. कंठकुब्जसन्निपातावर—[१] त्रिकटु, इंद्रजव, कुटकी, त्रिफळा, दारुहळद, हळद यांचा काढा द्यावा. [२] पिंपळी व आधाव्याचा रस यांचे किंवा त्रिकटु व कडूभोपळयाचे बीज पाण्यांत उगाळून त्याचे नस्य द्यावें. [३] किराईत, कुटकी, पिंपळी, इंद्रजव, रिंगणी, कचोरा, बेहडा, देवदार, हरीतकी, मिरी, कायफळ, नागरमोथा, अतिविष, आंवळकठी, पुष्करमूळ, चित्रक, काकडशिंगी, अडुळसा व सुंठ यांचा काढा द्यावा. कर्णकसंनिपातावर—[१] रास्ता, आस्कंद, नागरमोथा, रिंगणी, भारंगमूळ, वेखंड, पुष्करमूळ, कुटकी, काकडशिंगी, हरीतकी यांचा काढा द्यावा. [२] दशमुळे, कुटकी, पिंपळी, त्रिफळा, सुंठ, किराईत, मिरी यांचा काढा द्यावा. [३] उन्ह पाण्यांत मिरी, पिंपळी व सैंधव उगाळून नस्य द्यावें. भुग्नेत्र सन्निपातावर—[१] दारुहळद, कडूपडवळ, नागरमोथा, रिंगणी, कुटकी, हळद, कडूनिंव, हिरडा, बेहडा, आंवळकठी यांचा काढा द्यावा. [२] पिंपळी, कडूपडवळ, कुटकी, नागरमोथा, कडूनिंव, देवदार व रिंगणी यांचा काढा पित्तजवर व उग्रसन्निपातजवर यांचा नाश करितो. [३] किराईत, वेखंड, पिंपळी, मिरी, लसूण व मोहन्या यांचे चूर्ण मधांत द्यावें व सैंधव आणि पिंपळी यांचे अंजन करावें. रक्तष्टीवी सन्निपातावर—[१] पित्तपापडा, घमासा, अडुळसा, मुंगंधरोहिष तृण यांचा काढा साखर घालून द्यावा आणि त्रिकट्याच्या काढ्याचे नस्य द्यावें. [२] नागरमोथा, पद्मकाष्ठ, पित्तपापडा, चंदन, जाई, शतावरी, ज्येष्ठमध, मध, कडूनिंव, वाळा, चित्रक, रक्तचंदन यांचा काढा द्यावा. [३] दुर्वीच्या रसाचे, कांद्याच्या रसाचे किंवा डाळिंवाच्या फुलाचे नस्य द्यावें. प्रलापक सन्निपातावर—[१] नागरमोथा, वाळा, दशमुळे, सुंठ, पित्तपापडा, रक्तचंदन, घावड्याची साल,

अडुळसा यांचा काढा घावा. (२) तगर, आस्कंध, कुंभ्याची साल, शंखपुष्पी, देवदार, ब्राह्मी, जटामांसी, नागरमोथा, बाहवी, हिरडा व द्राक्षे यांचा काढा घावा. जिव्हक सन्निपातावर—(१) वेखंड, रिंगणी, धमासा, रास्ना, गुळवेल, सुंठ, कुटकी, काकडशिंगी, पुष्करमूळ, ब्राह्मी, भारंगमूळ, किराईत, अडुळसा व कचोरा यांचा काढा घावा. (२) रिंगणी, सुंठ, पुष्करमूळ, कुटकी, रास्ना, गुळवेल, भारंगमूळ, काकडशिंगी, कचोरा, धमासा, अडुळसा, नागरमोथा, ब्राह्मी, वेखंड व किराईत यांचा काढा घावा. (३) देवदार, कडूनिंब, बेहडा, हिरडा, कडूपडवळ, हळद, दारुहळद, सुंठ, रिंगणी, पुष्करमूळ, नागरमोथा, गुळवेल व अडुळसा यांचा काढा घावा. अभिन्यास सन्निपात—[१] रिंगणी, डोरली, गुळवेल, द्राक्षे, जिरे, सुंठ, मिरी, पिपळी, काकडशिंगी, वावडिंग यांचा काढा करून त्या काढव्यानें तांदुळ तुपांव भाजून त्याची पेज करावी; आणि ती ऊन्ह ऊन्ह प्यावी, म्हणजे ध्वास, उचकी, कास, अभिन्यास, सन्निपात आणि वायु, मल, मूत्र यांचा अवरोध दूर होतो. [२] कडू-वृद्धावन, त्रिफळा, कुटकी व वाहव्याचा मगज यांचा काढा जवळार घालून घावा. तो रेचक व सर्व ज्वरनाशक आहे. [३] रिंगणी, धमासा, भारंगमूळ, कचोरा, काकडशिंगी व पुष्करमूळ यांचा काढा घावा म्हणजे कफ, उदर दुखणे व अभिन्यास सन्निपात हे दूर होतात. [४] काकडशिंगी, भारंगमूळ, हिरडे, जिरे, पिपळी, किराईत, पित्तपापडा, देवदार, वेखंड, कोष्ठ, धमासा, कायफळ, सुंठ, नागरमोथा, धने, कुटकी, इंद्रजव, पहाडमूळ, रेणुकबीज, गजपिंपळी, आघाडा, पिंपळमूळ, चित्रक, कडू-इंद्रावण, वाहव्याचा मगज, कडूनिंब, कचोरा, वावचीबीज, वावडिंग, हळद, दारुहळद, ओंवा, किरमाणी ओंवा यांचा काढा करून त्यांत हिंग व आस्याचा रस घालून तो घेतला असतां तेरा प्रकारचे सन्निपात, झांपड, मोह, कर्णमूळ, उचकी, ध्वास, खोकला व ज्वराचे सर्व उपद्रव यांचा नाश होतो. तेरा प्रकारचे सन्निपातावर उपचार—(१) सन्निपातावर पूर्वी कफनाशक औषध यावें, नंतर पित्त शमवावें. कायफळ, देवदार, त्रिफळा, रक्तचंदन, फालसा, कुटकी, पचकाष्ट, वाळा यांचा काढा घावा तो त्रिदोष, दाह व तृष्णा यांना शमवितो व दीर्घकाळ ज्वरितास केवळ अमृतोपम

होतो. (२) मध, तूप व द्राक्षे एकत्र खलून, त्याचालेप जिभेला करावा म्हणजे जीभ सरस मृदु होते. (३) सैधव, त्रिकटु यांची आस्याच्या रसांत गोळी करून तोंडांत ठेवावी. म्हणजे गळ्यांत दाटलेला कफ बाहेर पडून जाऊन शरीरास हलकैपणा येतो व ज्वर, मूर्छा, श्वास, गलरोग, तोंडाला पाणी मुटणे या व्याधि दूर होतात. (४) कायफळ, पुष्करमूळ, काकडशिंगी, त्रिकटु, धमासा, अजमोदा यांचे चूर्ण मधाशी यावें, तें दारुण सन्निपात, उचकी, श्वास, कास व कंठरोग यांचा नाश करिते. (५) समुद्रफळ पाण्यांत उगाळून अंजन करावें. (६) लाळाचे पीठ सैधव घालून घावें. तें जर निर्विघ्नपणे जिरलें तर रोगी निश्चयानें वांचेल. नुसर्ते लाळाचे पीठ शीत आहे. तें सन्निपातावर कधीही देऊ नये, व थंड पाणी देऊ नये. (७) किराईत, कुटकी, कोष्ठ, ओंवा, इंद्रजव, कचोरा यांचे चूर्ण अंगास चोळावें व संबीच्याठायी विशेष चोळावें, म्हणजे कफाने झालेला कंठावरोध व सन्निपातज्वर यांचा नाश होतो. (८) धमासा, गोखरू व रिंगणी यांच्या काढ्यांत सिद्ध केलेला आहार घावा, त्याने दोषशांति होतें, व बळ आणि अभि हे वाढतात व तो त्रिदोषी रोग्याला हितकारक होतो. (९) शिरसाची साल, पिपळी, मिरी व सैधव हीं गोमूत्रांत उगाळून अंजन करावें, अथवा मनशीळ व वेखंड यांचे लसुणीच्या रसांत अंजन करावें. (१०) कायफळ, नागरमोथे, वेखंड, पहाडमूळ, पुष्करमूळ, जिरे, पित्तपापडा, देवदार, हरीतकी, काकडशिंगी, पिपळी, किराईत, सुंठ, भारंगमूळ, इंद्रजव, कुटकी, कचोरा, रोहिष तृण व धने यांचा काढा करून त्यांत हिंग व आस्याचा रस घालून तो घावा, म्हणजे कर्णमूळ, मान, गळा यासंबंधी सूज, कफवातज्वर, श्वास, कास, उचकी, हनुग्रह, गलगंड, गंडमाला, कफापासून झालेला स्वरभेद, मस्तकाची जडता, बहिरेपणा, कफ व मेद यांची वृद्धि, दहा प्रकारचे ज्वर, सन्निपात, अभिन्यास, आणि संज्ञानाश यांचा नाश होतो. (११) कचोरा, पुष्करमूळ, रिंगणी, कांकडशिंगी, धमासा, इंद्रजव, कडूपडवळ व कुटकी यांचा काढा सन्निपातज्वर, दमा, खोकला, दिवानिद्रा, रात्रौ जागरण, मुखशोष, तहान आणि त्रिदोष यांचा नाश करितो. (१२) भारंगमूळ, किराईत, कडूनिंब, नागरमोथे, कुटकी, वेखंड, सुंठ, मिरी, पिपळी, अडु-

२५ त्रष्णारोग. (तहान.)

लसा, कडुइंद्रवण, रास्ना, घमासा, कडुपडवळ, देवदार, हळद, पहाड, मूळ, कुचला, ब्राह्मी, दारुहळद, गुळबेल, निशोतर, अतिविष, पुष्करमूळ, त्रायमाण, रिंगणी, डोरली, इंद्रजव, त्रिफला व कचोरा यांचा काढा करावा. याचे नांव बत्तिशी काढा. हा तेरा प्रकारचे सनिपात, शूल, खोकला, उचकी, दमा, पोटफुगी, उरुस्तंभ, अंत्रवृद्धि, गलरोग व अरुचि यांचा जसा हत्तीच्या पंक्तीचा सिंह नाश करितो, त्याप्रमाणे हा काढा नाश करितो. (१३) किराईत, देवदार, दशमुळे, सुंठ, नागरमोथा, कुटकी, इंद्रजव, धने व गजपिंपळी यांचा काढा करून घावा. हा अष्टदशांगकाढा झांपड, बडबड, खोकला, अरुचि, दाह, मोह, दमा यांती युक्त सर्व ज्वरांचा नाश करितो. हा काढा मृत्युतुल्य ज्वराचा नाश करितो. (१४) दशमुळे, पुष्करमूळ व पिंपळी यांचा किंवा दशमुळांचा अ० गुळबेल यांचा काढा घावा; म्हणजे दमा, खोकला व सनिपात यांचा नाश होतो. (१५) सुंठ, देवदार, कचोरा, पिंचपापडा, रिंगणी, कुटकी किराईत, नागरमोथे व घमासा यांचा काढा, पिंपळीचे तूर्ण व मध घालून घावा म्हणजे तो सनिपात, जीर्णज्वर, खोकला यांचा नाश करितो. (१६) रुईचे मूळ, घमासा, किराईत, देवदार, रास्ना, निरगुडी, वेखंड, पेरण, शेवगा, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक, सुंठ, अतिविष आणि माका, यांचा काढा घावा हा अर्कादिकाढा तीव्र असे त्रिदोष, धनुर्वात, वायूने दांतखिळी बसते ती, अंगांतील फार शीतता, श्वास, खोकला, वाळंतरोग यांचा नाश करितो. (१७) देवदार, सुंठ, किराईत, धने, कुटकी, इंद्रजव, गजपिंपळी, दशमुळे व नागरमोथा या अठरा औषधांचा काढा घावा. हा देवदार्वादि काढा अत्यंत कठीण मृत्युसारखा ज्वर, सनिपातज्वर, खोकला, हृदयशूल, पार्श्वपीडा, दमा, उचकी आणि वांति यांचा नाश करितो. (१८) पिंपळमूळ, इंद्रजव, देवदार, गुग्गुळ, वावडिंग, भारंगमूळ, माका, चित्रक, कायफळ, पुष्करमूळ, रास्ना, हरीतकी, रिंगणी डोरली, ओवा, निरगुडी, किराईत, वेखंड, चवक व पहाडमूळ यांचा सर्व सनिपात, बुद्धिभंश, घाम, शैत्य, बडबड, पोटफुगी, विद्रधि, कफवात, वातरोग व सूतिकारोग यांचा नाश करितो.

कारण—भय, श्रम, बल, हानि यांही करून तिस्ट व आंबट पदार्थाच्या योगानें किंवा क्रोचोपवासादिके करून वायुसहवर्तमान जे पित्त तें कुपित होऊन तालुस्थानाप्रत जाऊन तृषेला उत्पन्न करिते. तृष्णेचे स्वरूप—मनुष्याला सर्वकाळ पाणी प्यावयाची इच्छा होते, आणि पाणी प्याले असतांही तहान रहात नाही, पुनः इच्छा होते; तिळा तहान म्हणतात.—(१) आंबळकठी, कमळ, कोष्ठ, साळीच्या लाशा, वडाच्या कोंवळ्या पारंब्याच्या डिन्या, यांचे तूर्ण करून त्यांत मध मिळवून गोळी करून तोंडांत घरली असतां, तहान फार लागते ती व तोंडास कोरड फार पडते ती हीं दोन्ही दूर होतात. (२) श्रीखंड—पूर्वदिवशी विरजलेले सुंदर चक्रादही २ शेर, पांढरी शुभ्र खडीसास्वर १ शेर, तूप ४ तोळे, मध ४ तोळे, मिरे २ तोळे, सुंठ २ तोळे, वेलचीदाणे २ तोळे, इतके पदार्थ बारीक अशा स्वच्छ फडक्यांत घालून कापराच्या तूर्णाने सुगंधित अशा पात्रामध्ये चांगले मर्दन करून तयार करावे, याला श्रीखंड म्हणतात. हें सेवन केले असतां तृषा दूर होते. (३) सोने, रुपे, लोखंड तापवून पाण्यांत विज्ञवून तें पाणी घावें, (४) पाण्यांत साखर अथवा मध घालून घावें. (५) काळीद्राक्ष, ज्येष्ठीमध यांचा काढा करून घावा. (६) तांदुलांचे धुवण मध घालून घावें. (७) थंड पाणी व मध एकत्र करून शेरभर पाजावे. वमन होईल. नंतर तृषा व दाह शमेल. (८) तूप व दूध एकत्र करून प्यावे. (९) नानाप्रकारची पन्हीं व सरबते प्यावी. (१०) जव भाजन पीठ करून थंड पाण्यांत—फार पातळ नाही व फार दाट नाही अशा वेताने तें कालवून त्यांत तूप मिळवून प्याले असतां, तहान व दाह, रक्तपित हे दूर होतात. पथ्य—हरीक, तांबूल, लाशांचे पीठ, भाजलेले मूग व हरभेर, केळफूल, कवठ, बोर, चिंच, कोहोळा, कटोंली, आंबळे, ईडनिवू, करवंद, महालुंग, गाईचे दूध, कडू व मधुर पदार्थ, चंदनाची उटी. अपथ्य—घाम काढणे, अंजन, तैलाभ्यंग, धूम्रपान, व्यायाम, नस्य, उन्ह घेणे, दंतकाष्ठ, जडान्न, आम्ल, लवण, तुरट, त्रिकडु, अति तीक्ष्ण पदार्थ.

२६ दाहरोग.

कारण व लक्षण—अति उप्पन पदार्थाचें सेवन, पित्तकारक पदार्थाचें भक्षण, मर्मभिघात, महा शस्त्रांदिकांचा प्रहार, या कारणांनी हा रोग होतो. शरीर शुष्क व तस होणे, नेत्र आरक्त किंवा पीतवर्ण, हीं दाहरोगाचीं लक्षणे जाणावी. उपचार—(१) धने, अ० धने व बडीशोप अर्धवट कुटून, रात्री २४ तोळे पाण्यांत मिजत घालून सकाळी तें पाणी गाळून घेऊन त्यांत खडीसाखर ४ तोळे टाळून प्यावे. (२) शतघौत वृत्र अंगास लावावे. (३) रित्याचा फेस किंवा कडुनिवाचा पाला वांटून त्याचा फेस अंगास चोळावा. (४) चंदनादि चूर्ण दूधांत घावे; म्हणजे दाह, पित्त व उन्हाळी हे दूर होतात. (५) साळीच्या लाहा व खडीसाखर यांचा काढा करून तो वारंवार देत जावा. (६) खनु-राचे सरवत करून प्यावे. (७) गुलबेलीचे सत्व, जिरे व खडीसाखर यांशी घावे. गोंवर व देवी यांच्या दाहावरही हें घावे. (८) तांदुळाचे धुवणांत रक्तचंदन उगाळून त्यांत थोडी खडीसाखर घालून तें प्यावे. पथ्य—तांदूळ, मुग, मसुरा, हरभरे, जव, साखर, तूप, दूध, लोणी, कांकडी, कोहोळा, डाळिंब, पडवळ, मधुर रस. अपथ्य—मार्ग चालणे; सारट, पित्तकर असे पदार्थ, ऊन्ह घेणे, ताक, तांबूल, हिंग, मैथून, कडू, तिखट, उप्पन पदार्थ.

२७ देवी (सं. मसूरिका.) व गोंवर.

कारण—तिखट, आंबट, खारट, शिळे व आंबलें अन्न व विषादिकांनी दुष्ट झालेले अन्न, यांच्या सेवनेकरून वातादि दोष कुपित होऊन, दुष्ट झालेले जें रक्त त्याशीं मिळून, शरीराचे ठायीं मसुरांसाररुया पुळ्या व उडदासाररुया पुळ्या उत्पन्न करितात. त्यांना मसूरिका किंवा देवी म्हणतात. या रोगाची—ज्वर, कंडू, गात्रभंग, अम, त्वचेचे ठायीं सूज, हीं लक्षणे होतात. जशा देवी येतात, तसाच गोंवरही येतो. गोंवर हा बहुशः मुलांसच येतो. देवी मोठ्या मनुष्यांसही येतात. देवीच्या रोगाविषयी स्वच्छता जास्त ठेवावी. उपचार—(१) कडूपडवळ, कडुनिब, कुटकी, नागरमोथे, अडुळसा यांचा काढा घावा म्हणजे अपक देवी असल्या तरी पक होऊन त्यांचे शोधन होतें. (२)

बोरीच्या पाल्याचा रस म्हशीचे दुधांतून घावा. (३) गोरोचन अथवा म्हशीचे तूप ३ दिवस म्हशीचे दुधांतून शक्तीप्रमाणे घावे. अथवा गाढवीचे दूध पाजावे म्हणजे देवी चांगल्या उठतात. (४) राळ, हिंग व लसून यांची धुरी घावी; म्हणजे क्षतांत किंडे पडत नाहीत. (५) गोंवराचा व देवीचा मुलांच्या अंगांत दाह बसतो तो निघण्यास गुलकंद घावा. सरस्याचे चूर्ण तूपसाखरेशी घावे. गाईच्या निरशा दुधांत तूप व खडीसाखर घालून घावे. गाईच्या लोण्यांत जिञ्याचे चूर्ण व खडीसाखर घालून घावे. (६) गारांचे पाणी अथवा पोईसराच्या पानावरील पाणी घावे. (७) देवीमध्ये फोड फुटून दाह होतो त्यांस गोवन्यांची राख, बाटाणे व रक्तरोड यांचे चूर्ण लावावे म्हणजे ते सुकतात. (८) कडूपडवळ, गुळबेल, नागरमोथे, अडुळसा, घमासा, किराईत, कडुनिब, कुटकी व पित्तपापडा यांचा काढा घावा. हा आममसूरिकेला शमवितो व पाक झाला असतां त्यांचे शोधन करितो. हा काढा दाह, ज्वर, विसर्प, ब्रण व पित्तव्रण यांवरही घावा. देवीचा ज्वरही शांत करण्याविषयीं याहून दुसरे औषध नाही. (९) नेत्रांमध्ये देवी आल्या असतां कसईचे वीं व ज्येष्ठमध यांच्या काढ्याने नेत्र धुवावे. (१०) कडुनिबाच्या पाल्याच्या काढ्याने देवीचे ब्रण धुवावे. (११) वड, उंवर, पिंपळ, पिंपरी व नांदरुखी यांचे चूर्ण वाहणाऱ्या देवीवर उधळावे. किंवा गोवन्यांची राख अथवा गोवन्यांचे चूर्ण उधळावे. (१२) चाकवताचा अ० ब्राह्मीचा रस मधाशी घावा. (१३) देवीने दोळ्यांत फुले पडल्यास मोगली पुरंडाचे चिकांत पांढरी गुंज उगाळून अंजन करीत जावे. (१४) चिंचोक्याचे व हळदीचे समभाग चूर्ण थंड पाण्याशी, किंवा अडुळशाचा रस व ज्येष्ठमध अ० चेमेलीचा रस व ज्येष्ठमध यांतून एक औषध—देवीची साथ गांवांत येतांच आरंभी तीन किंवा ७ दिवस प्राशन करावे. म्हणजे त्याला देवी कधीही येणार नाहीत. पथ्य—तांदूळ, चणे, मूग, मसुरा, जव, पडवळ, कारळे, केळे, शेवगा, डाळिंब, धातुवर्धक, अन्नपान, ऊस, तूप. अपथ्य—उन्ह, तिखट, आंबट, श्रम, वारा घेणे.

लुटीची कमाल !!!

१ आर्यवैद्यकलानिधि-हा वैद्यकाचा अपूर्वं प्रथं चरकसंहिता, सुश्रृत-
संहिता, वाग्भट, निष्ठ, भावप्रकाश, योग्यरत्न, योगतंगिणी, माधवनिदान,
शार्ङ्गधर इत्यादि प्राचीन आर्यवैद्यकाचे प्रथाधारे तयार केला असून शिवाय
वैद्यकावर जे जे प्रसिद्ध प्रथं आहत त्या प्रथांतील सार हा प्रथांत आणले
आहे. मराठीत या प्रथाएवढा दुमुरा प्रथं नाही. पृष्ठे सुमारे ६५० कि. ६ रु.

२ औषधीबाड-जुनी वैद्यकावराल अप्रसिद्ध हस्तलिखित बाडे मिळवून
त्यांतील उपयुक्त तेवढा भाग हा पुस्तकांत घेतला आहे कि. २ रु.

३ रसवैद्य-सोने, रुँवे, तांबे, लोह, नाग, वंग, पारा, मोती, प्रवाळ,
वर्गरेची क्रिया रोगोक्त अनुपाने, पथ्यापथ्य वर्गे सर्व माहिती यांत दिली
आहे. कि. ८१२.

४५ सुबोध वैद्यक-(पूर्वार्ध व उत्तरार्ध) थोडक्यांत सर्व रोगांची
कारणे व लक्षणे देऊन खात्रीचे उपाय दिले आहेत. पूर्वार्ध कि. ८८
व उत्तरार्ध कि. १ रु.

६ श्वीरोगचिकित्सासार-नियांना होणारे सर्व रोग व त्यांवर अनु-
भविक उपचार दिले आहेत. कि. १ रु.

७ बालरोगचिकित्सासार-मुलांचे सर्व रोगांवर खात्रीचीं औषधे
सांगितली आहेत. कि. ८१२.

८ वृहत्पाकसंग्रह-औषधीपाक, मुरंबे, अवलेह-वर्गे करण्याची सवि-
स्तर माहिता दिली आहे. कि. १॥ ६.

९ वृहद्विघंडु-औषधीचीं निगनिराळी २२।२३ भाषेतील नांवे व अप्र-
सिद्ध व संजयित वनस्पतीची माहिती यांत सांगितली आहे. कि. १॥ ६.

१० औषधीगुणदोष-“निर्घटशिरोमणि” या महामान्य प्रथांतील
गुणदोषांचा सर्व भाग या पुस्तकांत घेतला आहे. कि. १॥ ६.

११ औषधीक्रिया-अैषधालय सुरु करण्यास साधारणपणे जीं औषधे
पाहिजेत तीं कशीं तयार करावीत ही माहिती यांत दिली आहे. कि. ८८.

मंत्रतंत्रवैद्यक-औषधांशिवाय मंत्रांनी व कांदीं वनस्पतीच्या मुळ्यांनी
रोग कसे वरे होतात त्याची माहिती यांत दिली आहे. कि. -१- आणे.

१३ प्राणिज औषधी-प्राण्यांचे हाढांचे औषधी उपयोग करण्याची
माहिती यांत दिली आहे. कि. ८८ आणे.

१४ गोवैद्यक व गोपरीक्षा-गाईची परीक्षा व दूध, तूप, दही
वर्गरेचे औषधी उपयोग कसे करावे हें यांत सांगितले आहे. कि. ८८ आणे.
हीं सर्व पुस्तके १७॥ रुपये क्रिमतीचीं होत आहेत; परंतु तीं सर्वे एकदम
घेणारांस तूरं फक्त ४ रुपयांस देणार आहो. ट. ख. ८१४ नियाळा पडेल.

यज्ञेश्वर गोपाळ दिक्षीत, बुकसेलर पुणे सिटी.